

L'ARQUITECTURA, VEHICLE DE MODERNITAT. El seu arrelament en un indret de ponent

María de las Mercedes Bosch Roma

<http://hdl.handle.net/10803/450518>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

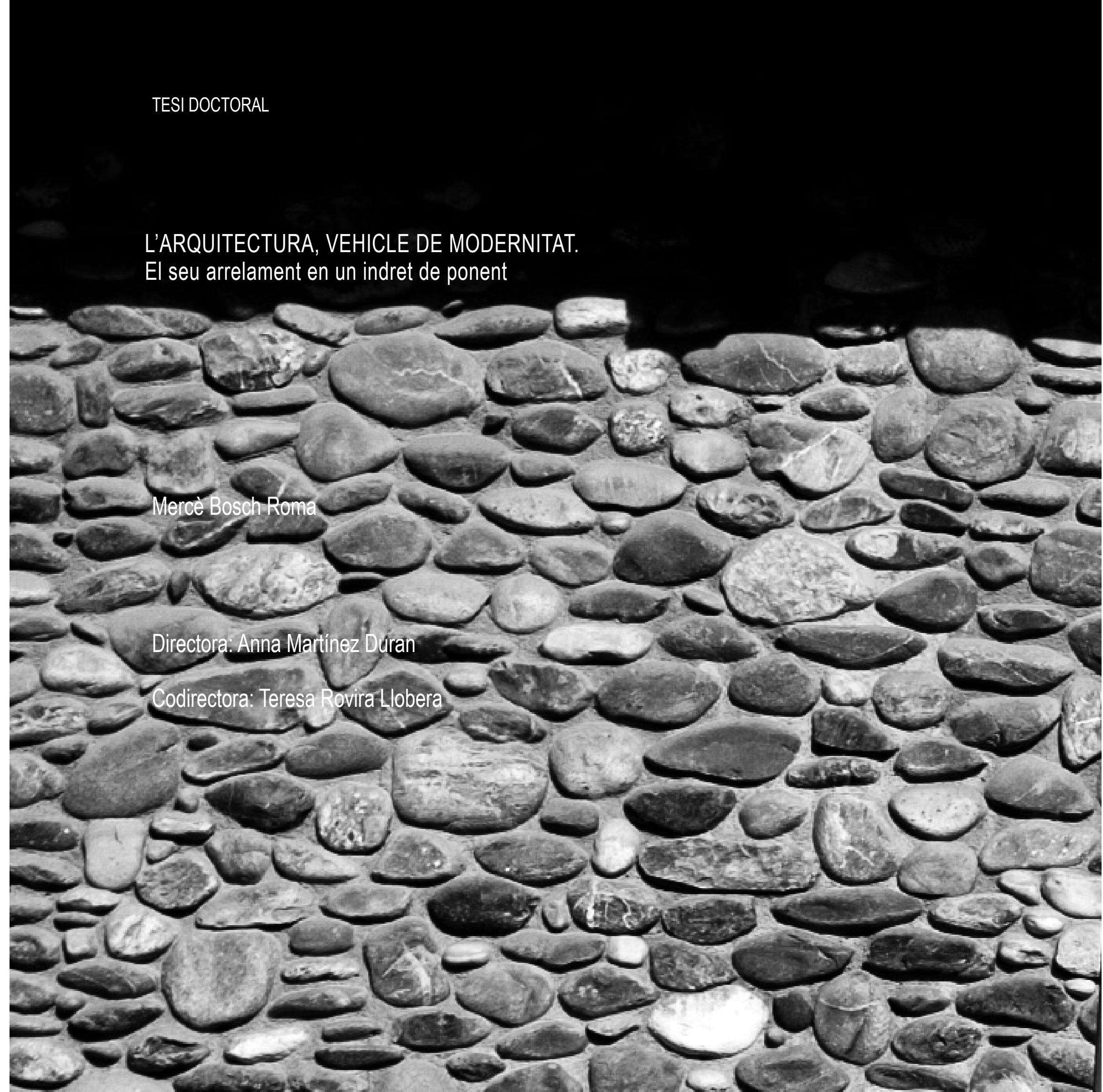
TESI DOCTORAL

L'ARQUITECTURA, VEHICLE DE MODERNITAT.
El seu arrelament en un indret de ponent

Mercè Bosch Roma

Directora: Anna Martínez Duran

Codirectora: Teresa Rovira Llobera

TESI DOCTORAL

L'ARQUITECTURA, VEHICLE DE MODERNITAT.
El seu arrelament en un indret de ponent

Mercè Bosch Roma

Directora: Anna Martínez Duran

Codirectora: Teresa Rovira Llobera

TESI DOCTORAL

Títol
L'ARQUITECTURA, VEHICLE DE MODERNITAT.
El seu arrelament en un indret de ponent.

Realitzada per
MERCÈ BOSCH ROMA

en el Centre
ESCOLA TÈCNICA SUPERIOR D'ARQUITECTURA LA SALLE.
UNIVERSITAT RAMON LLULL

i en el Departament
PROJECTE INTEGRAT D'ARQUITECTURA

Dirigida per
ANNA MARTÍNEZ DURAN

Codirigida per
TERESA ROVIRA LLOBERA

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	9	III. ELS EDIFICIS	85
I. LES PREEXISTÈNCIES	13	Casa Tartera	88
EL TERRITORI	15	Edifici Pijuan	92
La ciutat històrica, l'horta i el riu		Edifici Campàs Delsams	96
El pont nou		Cases en filera al carrer Cadí	100
El riu, d'element de defensa a paisatge urbà		Edifici Pare Sanahuja	104
Els plans d'Eixample		Edifici Sant Lluís	108
ELS MEDIS	31	Edifici Almatà	112
El sòl, la societat i les comunicacions		IV. SIGNES D'ARRELAMENT	119
ELS PROTAGONISTES	35	LA HUMANITZACIÓ. El lligam amb el territori	123
L'arquitecte i l'aparellador		S'inclina i contempla. L'edifici Almatà	
El constructor i el promotor		Mira de gairell. L'edifici Campàs Delsams	
L'habitant		S'avancen i reben. Les casetes del carrer Cadí	
II. ELS PRELIMINARS. Anys 40 i 50	45	S'erigeix protagonista. L'edifici Pare Sanahuja	
DEL RURAL AL RURALISME	49	El que se sap elegant. L'edifici Almatà	
Els primers habitatges protegits. Els grups Comtes d'Urgell i Verge del Miracle		...i el que l'acompanya discret. L'edifici Sant Lluís	
DE L'AIXOPLUC AL BLOC TRIST	57	LA PLÀSTICA. El lligam amb els medis	159
L'habitatge mínim rural. El grup Santa Maria		El material local i la subtil concessió a l'element industrial	
El bloc lineal. El grup Sant Crist		El pla i els recursos compositius de façana	
Els indicis d'un canvi. El grup Sant Domènec		L'AGRADABILITAT. El lligam amb els protagonistes	187
DE LA TRADICIÓ AL NEOCLASSICISME	77	L'estructura natural	
Dues maneres de fer. L'edifici d'habitatge privat		L'habitació regalada	
L'absència de pressió oficial. L'edifici d'ús públic		L'espai exterior en l'habitar	
		V. CONCLUSIONS	215

VI.	ANNEX	227
	I. Balaguer i la modernitat. Article de RM Puig, arquitecte	
	II. Context amb l'arquitectura catalana coetània a l'àmbit d'investigació	
	III. Redibuix dels plànols dels edificis	
	Bibliografia, converses i fonts de les il·lustracions	249

INTRODUCCIÓ

A finals dels anys 50 i primers 60, un indret aïllat de les terres de ponent –Balaguer- va acollir una arquitectura que va respondre al lloc amb la creació d'uns edificis de gran qualitat i dignitat que, amb mitjans locals, van connectar la ciutat amb la modernitat. L'arquitectura es va presentar com un vehicle capaç de fer arribar les noves tendències culturals, d'accelerar el desenvolupament del procés constructiu, de motivar la il·lusió als diferents estaments de la societat i de fer agradable la vida dels habitants.

A la percepció inicial de l'autora sobre el fet diferencial d'aquests edificis, la va seguir un primer estudi propi de les obres, que confirmava la contraposició atractiva entre un indret aïllat i una arquitectura que hi arriba. Però, a la vegada, desvelava uns nous valors de les obres que les lligaven d'una manera indissoluble al lloc i a les seves persones, motiu que va fer despertar la intuïció que darrera hi havia una història susceptible de ser atesa.

D'aquesta manera es va iniciar una investigació inductiva, des de la particularitat d'uns edificis, d'un lloc i de les seves persones; desgranant un àmbit petit, acotat i sense notorietat; amb la llibertat que atorga la tabula rassa, i amb l'emoció de no saber on s'arribaria i de plantejar una qüestió clara de partida: què va propiciar l'arrelament d'una arquitectura que va arribar en aquest indret de ponent?

El primer estudi d'aquests obres va començar l'any 2009, arrel d'un treball propi del curs de doctorat. Més tard, l'any 2011, el mateix estudi va canviar de forma i va esdevenir una exposició comissariada per l'autora de la tesi, que es va inaugurar al Museu Comarcal de la Noguera i, posteriorment, l'any 2013 va itinerar al Col·legi d'Arquitectes de la demarcació de Lleida. El fet de mostrar en públic l'arquitectura de les obres objecte de la tesi em va brindar l'oportunitat d'entrar en contacte amb més documentació i testimonis, per tal d'ampliar el contingut del treball original. Però, sobretot, em va permetre enriquir el coneixement inicial a través de les reflexions d'aquells a qui aquesta arquitectura els despertava interès¹. En algunes converses amb arquitectes de la generació posterior als autors de les obres exposades, es va gestar la sensació que els edificis van pertànyer a un esglaó de l'esdevenir de l'arquitectura de ponent que no havia estat considerat i, per tant, es justificava la idoneïtat de la recerca. Per una banda, la seva ubicació descentralitzada i el seu caràcter aliè a la repercussió, els havia allunyat de la seva difusió. Per altra banda, la pressa de la generació posterior per superar una etapa relacionada amb la postguerra i el conseqüent estancament de l'arquitectura, va deixar en l'oblit uns arquitectes que s'havien mogut entre allò establert i el seu propi valor de superació.

Els set edificis presenten uns trets en comú, que han propiciat la seva selecció i els han fet objecte d'estudi d'aquesta tesi. D'una banda, tots comparteixen la seva situació en un eixample naixent al marge esquerre del riu Segre, al costat oposat de la ciutat històrica, amb una baixa ocupació que feia més patent el seu protagonisme no intencionat. D'altra, presenten una concepció dels edificis que ignorava l'ús del repertori de base historicista neoclàssica i que cercava una expressivitat més enllà de la mera disposició correcta dels elements de l'arquitectura tradicional. Les set obres eren construïdes amb medis i materials locals, extraient dels recursos locals el màxim profit. I, per últim, tots ells són edificis d'habitatge –de promoció privada- que respiren una ètica professional que els fa superar el mer concepte d'habitabilitat i que els vincula directament amb els seus habitants.

Es tracta de set edificis i dos arquitectes autors, que l'atzar va reunir en aquest indret: Damià Solanes – amb despatx a Barcelona- i Marià Gomà –amb despatx a Lleida i Madrid-. La tesi recull cinc edificis de Damià Solanes – edifici Tartera (1960), edifici Pijuan (1960), les cases del carrer Cadí (1961), l'edifici Sant Lluís (1963) i l'edifici Almatà (1963). I dues actuacions de Marià Gomà – edifici Campàs-Delsams (1961)

i edifici Pare Sanahuja (1962) . A la vegada, la tesi exposa una primera actuació de Marià Gomà –el grup Sant Domènec (1959)- que s'ha optat per analitzar-la com un antecedent de les set restants. A més, amb cada arquitecte van coincidir els mateixos intervinents a l'obra: aparellador, constructor i promotor.

Pel que fa al material recopilat per a l'estudi, no existeix cap document fonamental publicat en què apareguin les obres ni el context en què es van construir.

Els projectes de l'arquitecte Damià Solanes no es van conservar a l'arxiu del seu propi despatx. Per a la investigació, els plànols de les seves obres es van localitzar a l'arxiu del Fons Municipal de Balaguer, en els expedients de sol·licitud de permís d'obres. A més dels escassos plànols, es van localitzar les memòries descriptives que, tot i ser breus, constituïen un nou testimoni.

Els plànols de les obres de l'arquitecte Marià Gomà, van ser facilitats pel seu fill, també arquitecte, des de l'arxiu que s'havia conservat al seu despatx de Lleida.

Durant la investigació de la tesi i per facilitar l'anàlisi, els plànols es van redibuixar i completar a la mateixa escala i amb un grafisme que el tema d'estudi determinava en cada cas.

Altrament, per estudiar el context urbanístic en què es van construir les obres, es van dibuixar els plànols de la ciutat i del seu creixement des de principis del segle XX fins als anys 60. Per a aquest fi, tan sols es disposava de dues fotografies aèries –una de 1956 i una altra de la meitat de la dècada dels 60-, d'un plànol d'alineacions i de diverses fotografies d'alguns carrers de la població en diferents èpoques. El necessari dibuix del creixement de la ciutat per entendre l'arribada dels set edificis en aquest indret ha fet que la tesi originés, col·lateralment, un nou fons documental per a la ciutat.

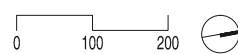
L'única conversa possible amb els arquitectes, és la que vaig mantenir, com a autora del primer treball d'investigació, amb Damià Solanes, abans que morís l'any 2010. Va ser una conversa breu i telefònica, però suficient per deixar entreveure un caràcter aliè a la repercussió, en pro al sentit ètic i de servei de la professió, en afirmar l'arquitecte que ell "*no havia fet res interessant, tan sols treballar, treballar i treballar*". Aquesta conversa va engegar el punt de partida del recull de testimonis, que va continuar amb tots els altres intervinents de les set obres o bé els seus familiars. Finalment, també cal valorar el testimoni de tots aquells que van viure o gaudir de les obres, sense el qual hagués estat de difícil comprensió el context en què tot va succeir.

1. Veure l'article "*Balaguer i la modernitat*", escrit per l'arquitecte RM Puig arrel de l'exposició "L'arquitectura vehicle de modernitat. Balaguer, anys 60" realitzada i comissariada per l'autora de la tesi. L'article es presenta transcrit en l'annex

CIUTAT HISTÒRICA

- 1 ESGLÉSIA DE SANTA MARIA
- 2 RUNES DEL CASTELL FORMÓS
- 3 SANTUARI DEL SANT CRIST
- 4 MURALLA DE BALAGUER
- 5 PLAÇA MERCADAL
- 6 SÈQUIA DEL COMTE
- 7 CARRETERA DE LLEIDA A FRANÇA
- 8 ESTACIÓ DE FERROCARRIL
- 9 PONT

CAPÍTOL I

LES PREEXISTÈNCIES

EL TERRITORI

La clutat històrica, l'horta i el riu

A principis del segle XX, la ciutat de Balaguer s'assentava entre el riu Segre i el turó, mantenint des de feia segles, una configuració de ciutat emmurallada. Aquests dos elements naturals, que la fixaven en el paisatge, també en limitaven el seu creixement.

CIUTAT HISTÒRICA

En el turó es disposava la ciutat històrica. El seu cim estava reservat als edificis insignes: l'església romànica de santa Maria, les runes del Castell Formós i el santuari del sant Crist que, relligats amb les restes de la muralla, perfilaven la silueta de Balaguer.

A la falda del turó, els habitatges es disposaven en els carrers estrets que transcorrien amb la mateixa direcció del riu i s'encavalcaven unes construccions sobre les altres en el sentit del pendent. Les cases sovint compartien espais per habitar amb estances ramaderes i agrícoles. La trama densa tan sols es dilatava a les places, entre les quals destacava la plaça Mercadal, per la seva activitat, gran dimensió i perímetre porxat.

HORTA

A l'altre marge del riu, l'esquerre, l'horta s'estenia amb un lleu pendent des de la sèquia del Comte fins al riu Segre i ocupava el que els ciutadans anomenaven el "Davant Balaguer". Els seus cultius i algunes masies disperses configuraven un paisatge agrícola que donava fe de l'economia que sustentava gran part de la població.

A principis del segle XX, l'horta compartia el territori amb infraestructures viàries: dues carreteres -la de Lleida i la de Vallfogona- al llarg de les quals es disposaven alguns magatzems entremitgeres de manera desordenada; i dues línies ferroviàries -Balaguer-Mollerussa i Lleida-St Giron-, amb les seves estacions corresponents, que conferien al marge esquerre una possibilitat comercial i industrial, sense contemplar, en aquell moment, la viabilitat d'esdevenir un territori urbà.

RIU

El tercer element definitori d'aquest paisatge era el riu Segre, que corria entre els dos marges amb reminiscències d'element defensiu que arrossegava des d'èpoques anteriors.

Històricament, estava creuat per un sol pont d'arcs de pedra, a l'extrem nord de la ciutat, que enllaçava el marge esquerre amb una de les portes de la muralla i que, més tard es va convertir també en element d'unió de carreteres.

2 La ciutat històrica. Plànol de l'any 1708

CIUTAT HISTÒRICA

3 El riu, la ciutat a la falda del turó i Santa Maria al cim.

RIU

4 El riu des dels seu marge esquerre. Al fons el pont històric i el santuari del Sant Crist.

HORTA

5 L'horta i la ciutat al fons.

La planta del riu delatava la diferent naturalesa de les dues ribes: la línia del mur contenia el marge dret des d'on s'aixecava la ciutat, mentre que el riu vorejava sinuosament el marge esquerre amb la llibertat que li atorgava no estar urbanitzat.

Aigua, corrent i fons configuraven la riquesa que el riu aportava al territori. L'aigua alimentava l'horta; el corrent el capacitava com a via de transport; i el fons era contenidor d'àrids i pedres que suplien l'escassetat de pedreres en aquesta zona i que, sens dubte, definiria els materials de construcció.

LECTURA D'aquesta manera es va generar una lectura clara del territori, com una seqüència de tres elements del paisatge sense possibilitat de fusionar-se: turó (ciutat històrica) - riu - horta.

Aquests tres elements naturals, juntament amb els construïts – muralla, runes del castell, església romànica, santuari, teulades encavallades i façana de les cases de la primera fila enfront del riu-, van configurar un conjunt unitari que va concedir a la ciutat una imatge amb personalitat pròpia (fig 6).

Però aquesta orografia també va originar una ciutat densa, que no disposava d'espai per edificar i que no s'atrevia a travessar el riu. Per tant, una ciutat on no hi tindria cabuda la transició lenta d'arquitectures de principis de segle.

INTRÍNSECA És aquesta lectura del lloc la que atorga a la tesi una condició intrínseca de partida.

6 La façana de la ciutat

6.1 El riu com a via de transport. Visió des del marge dret del riu amb raiers en el seu corrent.

7 La construcció del pont nou

DESCOMPRESSIÓ

El pont nou

Durant la segona dècada del s.XX, dues necessitats naixents originaren la decisió de construir un pont nou: connectar de manera directa el centre de Balaguer amb l'estació de ferrocarril situat al marge esquerre i lligar els dos marges del riu per integrar la zona d'horta com a espai d'habitatge .

Per aquest motiu, es va obrir en un costat de la Plaça Mercadal un carrer que donava directament al marge del riu Segre, tal com si d'una descompressió es tractés. En aquell punt – on fins aleshores partia la barca que els habitants utilitzaven per travessar el riu- s'havia d'enclavar el pont nou. A l'altre marge, l'esquerre, l'esperava el passeig de nova creació que duia als pobladors fins a l'estació de trens. D'aquesta manera es pretenia lligar el centre de la ciutat amb el "davant Balaguer".

Tot i que l'ajuntament havia reclamat la seva construcció des de principis del segle XX, la seva aprovació hauria d'esperar fins a l'any 1939, quan, després de la Guerra Civil, el règim franquista ho aprovava i aprofitava l'oportunitat per presentar-se com a alliberadors de les penúries anteriors. La seva intenció era crear una nova ciutat en el marge esquerre del riu que entroncaria amb les actuacions d'ocupació de zones rurals per a habitatge obrer promogudes durant la primera època del seu govern.

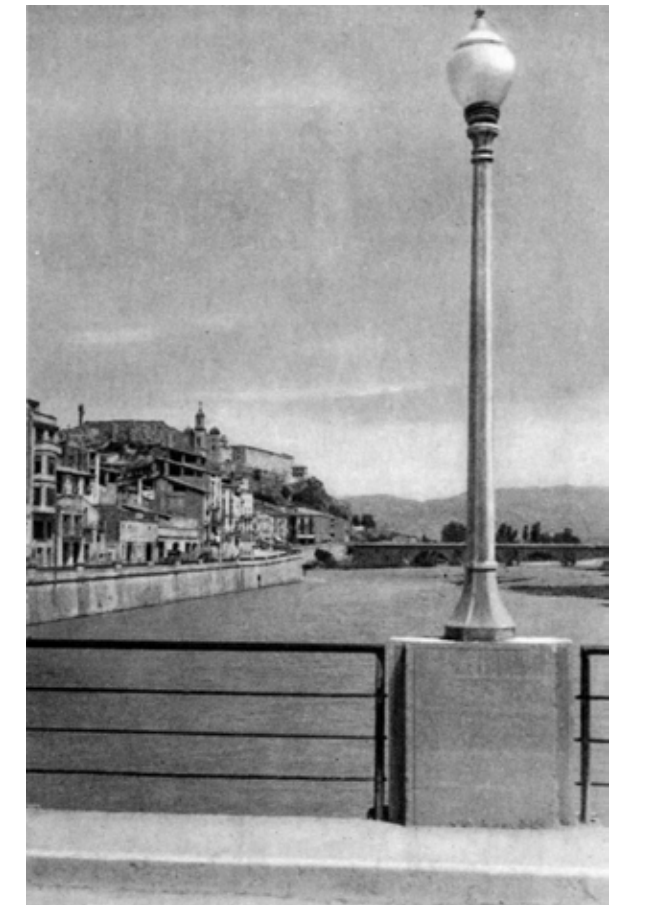
El projecte del nou pont el va realitzar l'enginyer José Nuñez Casquete i el va concebre sota uns criteris de modèstia que el mateix enginyer estableix en la seva memòria ¹ :

ENGINY

"no toda obra ha de ser brillante y grandiosa en su presentación; las hay modestas que resuelven problemas cuya resolución exigió más técnica, más ingenio y más trabajo..."

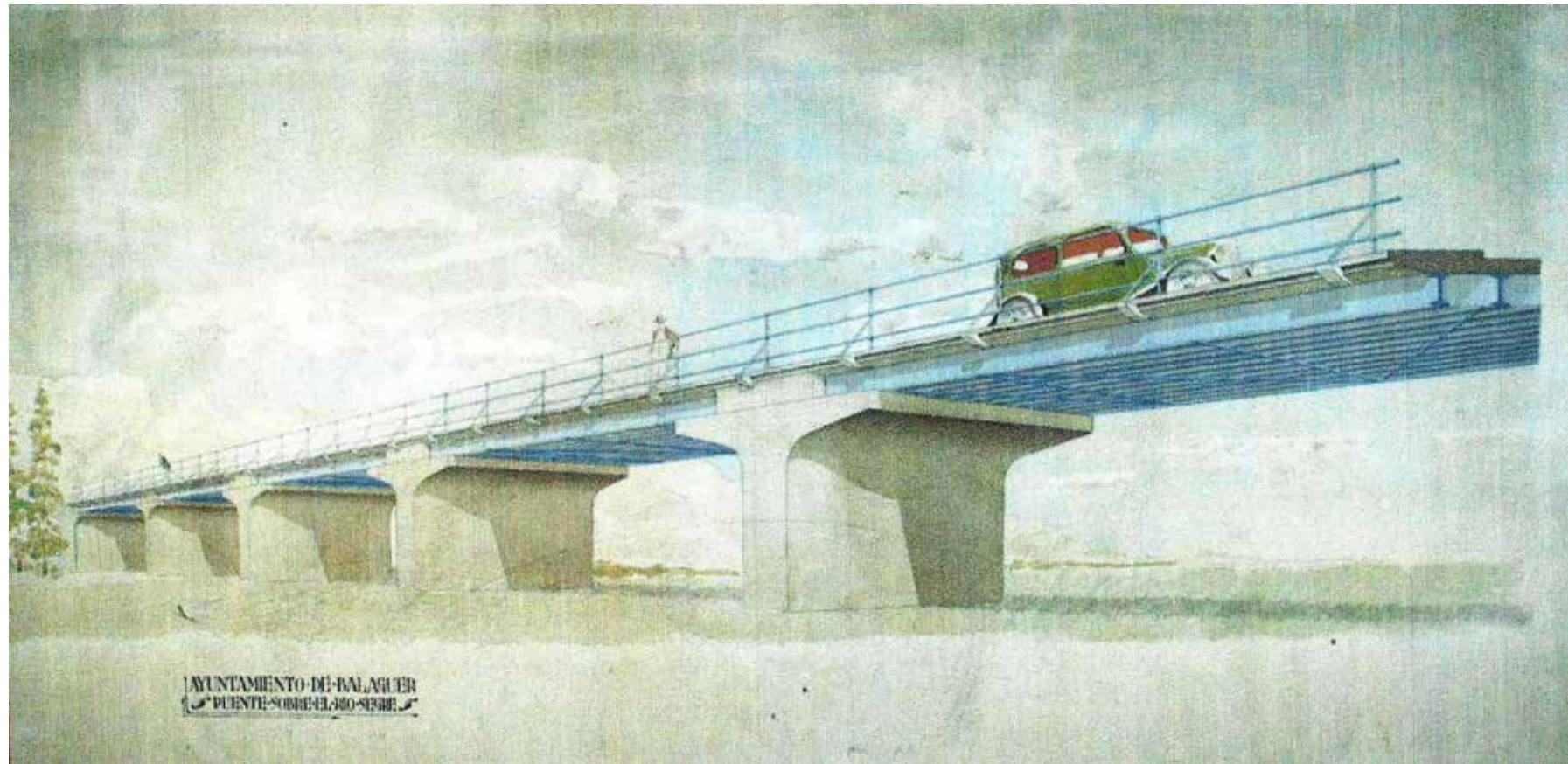
La construcció va configurar la seva aparença despullada: una llosa de formigó armat es recolzava sobre bigues metàl·liques que, a la vegada, eren suportades per unes mènsules que neixen de pilars apantallats amb fonamentació de pilotatge. El disseny de les baranes (fig.8), senzill i rectilini, responia al fet que es pleguessin en cas de pujada del cabal.

La seva imatge es contraposava amb la reconstrucció que en feien del pont antic d'arcs de maçoneria, a l'altre extrem de la ciutat. Després d'haver estat enderrocat durant la guerra civil, ara el tornaven a

8 Barana del pont nou. Al fons, el pont vell reconstruït

1. Memòria descriptiva del projecte "Puente sobre el río Segre", 1939. Autor, enginyer José Núñez Casquete. Dipositat en el Fons Municipal de Balaguer. Reg. 1329

9 Aquarel·la del pont nou

aixecar amb una tosca imitació de l'original. La visió dels dos ponts no deixava de materialitzar el canvi que, precedit per l'enginyeria, més tard es realitzaria a l'arquitectura de la ciutat: el formigó enfront la maçoneria, el pilar enfront el mur, la linealitat enfront la massa i la construcció com a ornament enfront l'element afegit.

De les converses mantingudes amb testimonis de l'època se'n desprèn que, paral·lelament al fet constructiu, el pont nou de Balaguer va ser rebut pels ciutadans amb il·lusió, que van introduir en les seves activitats d'oci el passeig des de la ciutat històrica fins a l'estació (fig 12), recorrent aquell territori que, fins aleshores, havia estat reservat per a l'horta i la indústria naixent. De mica en mica, en els anys 40 i 50, el marge esquerre s'anava percebant com un lloc propi i digne de ser ocupat per habitatge. Generar un canvi de mentalitat en l'habitant no deixa de significar la transcendència que una nova construcció- urbana, en aquest cas- pot arribar a assolir.

CANVI

10 El pont nou des de la ciutat històrica, primers anys 40

11 Pont nou des del marge esquerre, primers anys 40

12 Els habitants passejant pel passeig que duu a l'estació de ferrocarril, primers anys 40

13 Postal de Balaguer amb la visió de la plaça Mercadal, abans de l'execució del pont nou

14 Imatge de Balaguer, amb la visió de la plaça Mercadal, després de l'execució del pont nou

El riu, d'element de defensa a paisatge urbà

PAISATGE URBÀ

Un cop obert el casc històric i construït el pont nou, la percepció del marge esquerre del riu Segre va variar amb una nova mirada cap al riu com a un element de paisatge urbà, que eliminava els prejudicis d'element defensiu que el riu arrossegava des de l'edat medieval. La sèrie de projectes i de documents d'obra, que es recullen en l'Arxiu Comarcal de la Noguera destinats a la modificació del marge esquerra del riu Segre des de l'any 1944 fins a l'any 1965, donen fe d'aquest canvi de percepció. Durant aquestes dues dècades es van realitzar un seguit d'obres que abastaven la canalització del cabal, l'execució de murs de contenció i col·lectors, la creació d'una gran esplanada en la riba destinada a zona d'oci i la instal·lació d'escales per accedir-hi. D'aquesta manera es va incorporar el riu al projecte de creació de la nova ciutat.

INTROSPECTIVA

Així, tot i trobar-nos en un petit nucli provincial s'estava plantejant un canvi de paisatge urbà d'una manera reflexiva i introspectiva que podria esdevenir un signe que la modernitat tenia cabuda a la ciutat. La capital, Lleida, amb una situació orogràfica similar, tardaria anys en plantejar el salt al riu d'una manera controlada, i, encara més, en construir un segon pont, que hauria d'esperar fins a l'any 1973, que unís les dues parts de ciutat ².

Amb el pont nou, la relació entre els dos marges del riu va canviar: aquell territori vast, gairebé ineditat, pla, separat de la ciutat històrica per un riu, ara hi estava enllaçat pel pont. A partir d'aquí, els dos marges van esdevenir dues parts de ciutat que es miraven amb respecte però amb la consciència que el tall del riu deixava llibertat per acollir una nova imatge de la ciutat no continuïsta amb l'existent.

NO CONTINUÏSTA

Aquest és un fet diferencial amb d'altres indrets de Lleida, on la modernitat s'anava inserint gradualment entre els edificis consolidats, amb la pressió ineludible de les arquitectures existents.

IL·LUSIÓ

Les descripcions de les memòries dels projectes d'urbanització del riu, el testimoni directe amb habitants de la ciutat, els articles locals i les imatges de la gent gaudint del riu desprenen una il·lusió i un tarannà optimista que es van incorporar al fet urbanístic. La ciutat descobria un nou valor en quelcom que li era inherent, el riu. Calia, doncs, esperar l'arquitecte que sabés recollir aquesta sensació i l'alimentés en adherir-la als seus projectes.

15 Imatge del pont nou des del marge dret del riu

2. Veure l'escrit de RM Puig "La forma i la ciutat", on l'arquitecte relata el creixement urbanístic de la ciutat de Lleida des de finals del segle XIX fins a l'any 1985. La visió crítica d'un arquitecte a qui preocupa l'esdevenir de la ciutat resulta molt útil per a la tesi, que en pot extreure una sèrie de fenòmens urbans reflectits en el creixement de poblacions de morfologia similar, com ho és Balaguer. Precisament, l'escrit destaca, des de les primeres línies, la configuració orogràfica com quelcom determinant per a la història de l'arquitectura d'una ciutat.

Puig Andreu, Ramon M "La forma i la ciutat". Escrit inclòs en la publicació "Lleida 1910-1985" Ed. Fundació Caixa de Pensions. 1985, Barcelona. Pàg.50-71

CIUTAT HISTÒRICA

RIU

EIXAMPLE

Els plans d'Eixample

HABITATGE

Tal com s'ha exposat, fins a la tercera dècada del segle XX, no s'havia considerat el marge esquerre del riu com una zona pròpia per a ser ocupada per habitatge. Però l'any 1939, un cop aprovada la creació del nou pont i de l'avinguda d'aquest fins a l'estació de ferrocarril, es considera per primera vegada la possibilitat d'ocupar aquestes terres per a la creació d'una part nova de ciutat. Aquesta consideració és acceptada pel nou règim, com a mostra de la voluntat de presentar-se com a alliberadors de la situació creada per governants anteriors, i dins la tendència de creació de nous espais d'habitatge que va ocupar la primera

HIGIENISTA

etapa del règim franquista, amb criteris econòmics, higienistes i d'expansió en l'àmbit rural.

A tal fi, des de l'any 1939 fins al 1958, tres projectes d'Eixample (Folguera 1939, 1er projecte d'Ignacio Villalonga, el 1945 i 2on Projecte d'Eixample el 1945) van anar configurant les pautes per a la creació de la nova ciutat al marge esquerre. Cadascun dels projectes s'adapta a la corrent ideològica promoguda pel règim en el moment de redacció, a la població vigent, a l'activitat econòmica, a les edificacions existents i als traçats de vials que durant aquests períodes s'anaven instal·lant al marge esquerra del riu Segre. A més, els dos darrers plans d'Eixample, també són influenciats per interessos particulars.

El desenvolupament d'aquest apartat no pretén esdevenir un anàlisi minuciós dels projectes d'eixample, sinó que s'incorpora, d'una banda, per extreure'n un testimoni fidedigne sobre les preexistències i sobre el canvi de mentalitat envers el creixement de la ciutat i, de l'altra, per definir el marc urbanístic en que es va inserir l'arribada de la modernitat en aquest territori. A part dels plànols i memòries dels projectes d'Eixample, ha estat de molta utilitat el treball d'investigació realitzat per A Gutiérrez Palomero que va realitzar sota el títol "Planificación urbana y vivienda obrera en Balaguer (1932-1962)"³ on descriu els projectes d'eixample i l'ocupació realitzada per l'habitatge de promoció pública durant els anys 50.

Abans d'exposar els plans d'Eixample, val la pena anomenar el projecte d'urbanització del Passeig Guimerà al casc històric, redactat l'any 1920 per Ignacio Villalonga amb la finalitat de crear espai per a habitatges en el dens marge dret de la població.

La seva memòria serveix per conèixer la realitat urbanística de la ciutat però també ens ajuda a plasmar el canvi de mentalitat que s'engendraria posteriorment en aquest territori. L'any 1920, es veia inviable

3. Gutiérrez Palomero, Aaron. "Planificación urbana y vivienda obrera a Balaguer (1932-1962)". Article científic per a "Scripta Nova. Revista electrònica de geografia i ciències socials". Universitat de Barcelona. Vol VII, núm 146(025), 1 d'agost de 2003

l'ocupació del marge esquerre del riu Segre en no considerar-lo un espai òptim per a l'habitatge, sinó un territori agrícola que podria esdevenir industrial degut, sobretot, a les infraestructures viàries que contenia. Ignacio Villalonga ho exposa d'aquesta manera a la memòria del projecte⁴ :

“...desde hace mucho tiempo, una de las necesidades más sentidas por los habitantes de la Ciudad de Balaguer, ha sido el disponer de solares en donde edificar casas propiamente de habitación, es decir casa para descanso o vida familiar, lo que exige estén construidas en sitios no concurridos por el alto comercio, pero sin embargo céntricas. Dado el emplazamiento de la Ciudad de Balaguer, entre un montículo y el Río Segre, resulta difícil por no decir imposible, hacer nuevas calles que no tengan la dirección de la corriente del río; sopena de atravesar éste, lo que dado el barrio a obtener, no es recomendable, ya que las viviendas resultarían excéntricas y además estarían enclavadas en el barrio forzosamente industrial y comercial, ya que en él está situada la estación de ferrocarril...(allí) debería proyectarse una urbanización puramente industrial o comercial, cuya base fuera la dicha carretera y las dos estaciones ...”

Gairebé vint anys després, l'any 1939, l'arquitecte Francesc Folguera redacta el primer projecte d'Eixample en el marge esquerre de Balaguer. Proposa unes alineacions que pràcticament s'han mantingut fins a l'actualitat i un creixement basat, en gran part, en el model de ciutat jardí unificat al concepte d'habitatge obrer. En aquest indret, però, es substitueix el jardí per un espai destinat a hort. Fins i tot, es pot trobar similituds amb els poblats de colonització que l'INC (fig 20,21) estava duent a terme en la mateixa època: l'ordenació racional, la jerarquització i diferenciació de vials, la inclusió de diverses tipologies d'habitatge, la baixa densitat i la massa arbrada en la zona destinada a oci com a límit entre població i natura. Però en aquest cas, insereix unes traces preexistents que fixa la seva trama: el riu, el pont, el camí que duu fins a l'estació de ferrocarrils, la carretera i els camins. La seva redacció, a l'any 1939, el situa com a antecedent als poblats de colonització.

Cal emmarcar aquesta proposta als corrents ideològics del règim franquista en aquests anys que defensaven l'estil de vida rural com un sistema d'igualtat social i que, a la vegada, s'adequava a l'activitat

4. Memòria descriptiva. Autor Ignacio de Villalonga, arquitecte. Projecte “Urbanización del Paseo Guimerá de Balaguer”, document núm. 1 Memòria. Lleida, 1920. Dipositat en el Fons Municipal de Balaguer. Reg. 1104.

MODERNA

de la majoria dels habitants de la ciutat. La seva memòria il·lustra el desig de plantejar un creixement lliure de qualsevol lligam amb la ciutat existent, per crear una ciutat “moderna” que, tot i no referir-se a la modernitat en quant a arquitectura, segurament així ho va possibilitar:

“La ciudad de Balaguer experimenta desde largo tiempo una notable escasez de viviendas y las condiciones de la mayor parte de las existentes dejan mucho que desear en cuanto a su salubridad e higiene, sobre todo las correspondientes a las clases más humildes (...) y a este efecto ha tenido el gran acierto de orientar el crecimiento de la misma mediante la construcción de un puente a través del río Segre que une de manera directa el centro vital de la población con una región que sin poseer actualmente ningún vicio urbano por no estar aun edificada ni de manera incipiente, está llamada en un provenir cercano a ser el centro de la Balaguer moderna, (...) y a lograr para las viviendas en ellas emplazadas la satisfacción de todas sus necesidades urbanas según un criterio moderno, eficaz y económico.”⁵

VICIS URBANS

El Pla d'Eixample de Francesc Folguera naixia d'un terreny sense “vicis urbans” com ell mateix expressa, el que li donava llibertat per una organització harmoniosa i clara on, a partir del pont nou, del riu, de la carretera, i del passeig que duia a l'estació de ferrocarril, s'organitzava una ciutat clara i ordenada on, sobretot, cap interès particular malmetia la lògica de la ciutat. La definició d'una zona d'oci i equipaments a la vora del riu, entre les dues ciutats, revaloritzava, per primera vegada, la importància del riu com a element urbà. (fig 18)

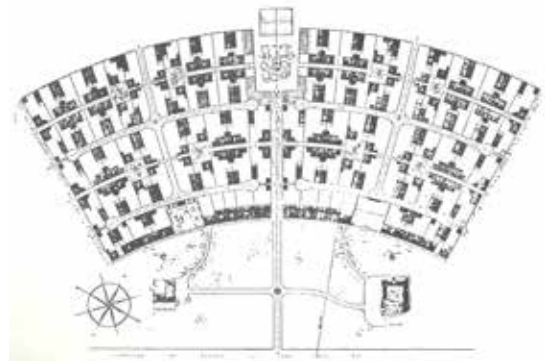
És podria dir, des de la percepció actual, que és una llàstima que posteriorment no s'hagués mantingut aquesta claredat, i que no s'hagués realitzat un esforç per adaptar la proposta inicial a un augment de densitat i a un canvi de la producció econòmica del territori. D'aquesta manera, s'hagués fet possible que la ciutat, que tan clarament s'havia llegit fins aleshores (turó-riu-horta), admetés una lectura també clara de l'Eixample.

Uns anys més tard, l'any 1945, el mateix arquitecte Ignacio Villalonga va realitzar un nou projecte

17 El vast terreny destinat a Eixample al marge esquerre del riu

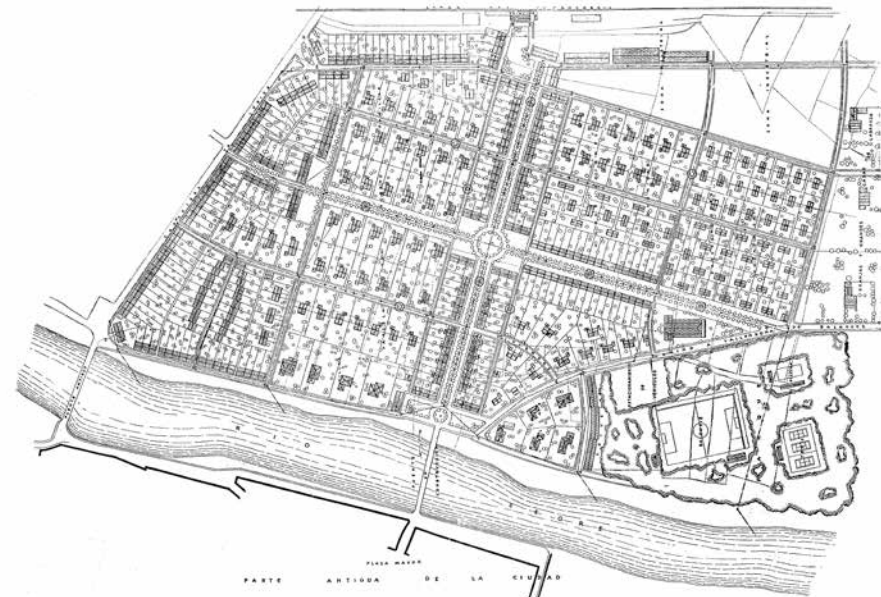
5. Memòria descriptiva del projecte “Proyecto de Ensanche de la ciudad de Balaguer.Memoria”. Autor, Francesc Folguera, arquitecte. Barcelona, 1939. Dipositat en el Fons Municipal de Balaguer. Reg. 1202

20 Plànol de l'ordenació del poblat de colonització d'Esquivel (Sevilla), d'Alejandro de la Sota, any 1955

21 Plànol d'ordenació del poblat de colonització de Vencillón (Osca) de Manuel Jiménez Varea, any 1961

18 Plànol del Pla d'Eixample de Francesc Folguera, any 1939

19 Plànol del segon Pla d'Eixample d'Ignacio Villalonga, any 1962

d'Eixample, per tal d'esmenar deficiències de l'anterior segons l'administració. El planejament de l'Eixample⁶ es va adequar als nous traçats, a les noves edificacions i al creixement econòmic de la ciutat, però sobretot a alguns interessos particulars com es desprèn de la lectura d'al·legacions i cartes de propietaris a l'Ajuntament després de la primera proposta.

AUTISTA Respecte a l'anterior projecte, desapareix la lectura del lloc a favor d'una organització més autista, que es podria aplicar en qualsevol àmbit urbà, sense valorar-ne les preexistències. El planejament reserva el model de ciutat jardí a una sola àrea limitada, per no considerar-lo un creixement econòmic, i incorpora altres tipus de creixement més densos amb la visió de l'arribada de la indústria a la ciutat com a nova activitat obrera, tal com va succeir als anys 60. L'any 1952, després de modificar en algun aspecte el projecte segons els requeriments de l'administració, s'aprova el projecte definitiu, abans de l'aprovació de la Llei del Sòl del 1956. Dues ampliacions futures - l'any 1957 i 1962- (fig 19) estendran la zona d'actuació per tal de fer front al creixement de la ciutat i definiran el planejament fins als anys 70.

El projecte d'Eixample d'Ignacio Villalonga pauta la trama i el trànsit, però no estableix cap paràmetre edificatori ni de funcionalitat. Tampoc sorgeix d'una interpretació del territori ni de l'afany de buscar una ciutat nova susceptible a ser llegida. Resta com un planejament d'alineacions que deixarà que el filtre l'imposi la professionalitat de l'arquitecte, al menys, fins a l'increment constructiu de l'any 1963, moment en què la ciutat es va anar densificant a un ritme accelerat i els interessos econòmics s'hi van interposar.

22 Dibuix d'Ignacio de Villalonga de la seva visió sobre el futur passeig de l'estació

6. Informació extreta de la Memòria descriptiva del projecte "Proyecto de Ensanche de la ciudad de Balaguer. Memoria". Autor, Ignacio de Villalonga, arquitecte. Lleida, 1945. Dipositat en el Fons Municipal de Balaguer

23 Imatge bella del riu i el seu entorn, a principis de segle. La grava, en primer terme

ELS MEDIS

El sòl, la societat i les comunicacions

SÒL A la riba d'un riu hi ha l'origen de molt pobles i grans ciutats. L'aigua, com a font de vida i de civilització, també explica la implantació de Balaguer. El Segre, a més de concedir el llot que feia fèrtil la terra, en va determinar la constitució geològica del sòl, d'on s'extreuen els elements dels materials autòctons de construcció.

ARGILA L'argila és un d'aquests elements. Els terrenys argilosos s'estenen des de la riba fins al secà, on els bancs d'argila es mesclen amb bancs de margues i algun discontinu de gres, i componen l'estrat superficial del sòl. RM Puig, l'any 1976 en l'escrit "Barro y piedra en tierra de frontera"¹ ho descrivia d'aquesta manera:

"El macizo montañoso del Pirineo con sus estribaciones, constituido por una gran variedad de rocas eruptivas y metamórficas primarias, emergiendo de entre calizas terciarias, origina, al meteorizarse y ser arrastrados por grandes ríos, los terrenos ocuaternarios de aluvión depositados en forma de gruesos bancos de margas y arcillas. Este hecho es importantísimo desde el punto de vista constructivo, porque ha sido la causa de las distintas arquitecturas realizadas en el país (...) Finalmente, en la parte más llana del país, Segrià i Urgell², el elemento más importante es la tapia o el adobe, alternando en algunos casos con ciertos elementos decorativos labrados en piedra arenisca importada de otras localidades".

GRAVA Arrel de la tesi, la conversa mantinguda amb l'enginyer geòleg M Viladevall³, a més de confirmar la naturalesa argilosa del terreny, va posar en valor l'ofrena que el riu diposita a la riba del Segre quan arriba a la plana: la grava pirenaica. La posició de la plana respecte el gran vessant del Pirineu, frena la velocitat del corrent del riu que, llavors, diposita el seu sediments -grava i sorra- que queda estès en el llit fluvial. La grava del Segre, provinent de les roques granítiques és d'alta resistència i té una capacitat de desgast baixa que li ha permès arribar des del Pirineu sense gairebé erosionar-se. Aquest fet, la converteix en un material òptim per a la construcció.

1. Puig Andreu, Ramon M. "Barro y piedra en tierra de frontera", escrit publicat en la revista "CAU:construcción, arquitectura, urbanismo", n.39, 1976, pàg. 78

2. En la definició de comarques planes no inclou La Noguera, de la qual és capital Balaguer, ja que gran part de la comarca s'estén en el Pre-pirineu. Als efectes que ens ocupa, la ciutat de Balaguer se situa a la planícia, molt propera al Segrià i l'Urgell.

3. Manel Viladevall Solé és doctor enginyer geòleg i catedràtic de Minerologia, Petrologia i Geologia Aplicada la Universitat de Barcelona. Entre els seus estudis i publicacions, destaquen els dedicats a la minerologia en el riu Segre

24 El material ceràmic a la bòbila de la ciutat. Les teules

25 El material ceràmic a la bòbila de la ciutat. Els maons

26 La bòbila arràn de la serra

27 Arenys de grava per a la seva extracció, a la riba del riu Segre, a principis de segle

BÒBILA La naturalesa del sòl, va propiciar al llarg del segle XX, la instal·lació de bòbiles (fig 24, 25,26) i l'extracció manufacturada de la grava i sorra del riu (fig 27) , que es va poder destinar a l'elaboració de formigó i de morters. Donada la bona qualitat de l'àrid fluvial, a partir dels anys 50 es van instal·lar diverses indústries per a la producció d'elements de formigó prefabricats.

AUTOSUFICIENT De totes maneres, l'activitat agrària era el suport econòmic principal i les poques indústries existents estaven relacionades, principalment, amb la manufactura del producte agrícola. La seva economia era, en certa manera, autosuficient i el feia exercir com a capital de comarca. Aquest fet, no és insignificant, perquè li va concedir una certa independència respecte la ciutat de Lleida, capital de província i govern militar, que estava immersa en l'oficialisme conservador del règim franquista. Fins i tot, l'historiador lleidatà, M Lladonosa ⁴, reconeixia, en una conversa amb motiu de la tesi, que, enfront del provincianisme de Lleida, altres indrets més petits i aïllats, com Balaguer o Tàrrrega, oferia un àmbit més obert per a reflexions ideològiques i polítiques que els feia punt de trobada entre pensadors polítics

AÏLLAT Altrament, els medis pel que fa a les vies de comunicació desparaven aquest indret de ponent del centre cultural de Barcelona. Cap de les dues línies ferroviàries que existien connectaven Balaguer amb Barcelona. Una d'elles, destinada principalment al transport de remolatxa, unia la ciutat amb Mollerussa des de l'any 1905 fins a l'any 1951, quan va desaparèixer. L'altra, que s'ha mantingut fins a l'actualitat, formava part d'un eix que havia d'unir Lleida amb Sr.Girons (França), travessant el Pirineu, tot i que, finalment, va veure reduït el seu tram fins a la Pobla de Segur. Per carretera, la connexió era feixuga, doncs requeria remuntar el coll del Bruc. A més, la pertinença d'un automòbil no es va començar a generalitzar fins als anys 60. Es podria dir que l'únic enllaç periòdic amb Barcelona es realitzava a través d'una agència de transports de mercaderies, que als anys 50 va traslladar el seu magatzem, gairebé en solitari, al "davant Balaguer", arran del nou passeig.

Així doncs, els medis ens dibuixa un indret vinculat al territori; que obté del sòl l'aliment, l'economia i l'element de construcció; autosuficient; descentralitzat; i doblement aïllat de les dues ciutats pròximes de referència.

28 Mostra de productes prefabricats de formigó a la fira local

29 L'horta i la indústria de manufactura del producte agrícola

⁴ Manel Lladonosa i Vall-Ilebrera és historiador i catedràtic d'Història Contemporània de la Universitat de Lleida. Per a la tesi ha estat de gran valua la conversa mantinguda i el seu article "La societat civil lleidatana sota el franquisme" publicat a AAVV, "Lleida 1910-1985" Ed. La Caixa, 1985

30 Habitants passejant per la fira de Balaguer. Al fons, l'edifici Pijuan. Anys 60

ELS PROTAGONISTES

Els protagonistes i la relació entre ells és un factor determinant a l'hora d'explicar la naturalesa de les obres objecte de la tesi. Dels testimonis recollits i de la verificació de dates i obres, sorgeix una relació directa entre la qualitat de les obres i l'estreta col·laboració dels seus protagonistes.

Valorar el paper de tots ells -arquitecte, aparellador, propietari, promotor, constructor i habitant- allunya la figura messiànica de l'arquitecte i pondera el pes de cadascun d'ells.

Els protagonistes d'aquesta història i l'entesa entre ells van obrir una ranura per a on es van poder infiltrar uns aires nous que van empènyer l'arribada en aquest indret d'una arquitectura atenta a la modernitat.

L'arquitecte i l'aparellador

A Balaguer, la construcció va ser molt escassa durant les dècada dels 40 i 50. El cas de la ciutat és testimoni de la situació que es repetia en molts indrets de l'estat espanyol¹. Concretament a ponent, des de la postguerra i fins a finals dels anys 50, tan sols set arquitectes, amb despatx professional a Lleida, abastaven pràcticament l'edificació de tota la província: I Vilallonga, L Domènech, G Lagarriga, F Bordalba, F Clavera, J Sanchís i M Gomà.

Tots ells, provenien d'una formació acadèmica clàssica, interrompuda per la guerra civil, i represa en els primers anys del franquisme. La majoria d'aquests arquitectes estaven relacionats amb els diferents estaments oficials que s'havien establert amb comoditat a la capital de la província lleidatana i, per tant, amb l'arquitectura que promulgava l'ens governamental, allunyada de les influències culturals del moment. Lleida s'havia convertit en un baluard del govern franquista a Catalunya i vivia en un aïllament cultural respecte altres ciutats on les tendències europees ja havien tingut entrada a través d'un sector de la població, com succeïa a Madrid i Barcelona o, de manera aïllada i excepcional, en alguns indrets descentralitzats de l'estat espanyol¹.

El context arquitectònic de la ciutat de Lleida en aquesta època, segons l' article redactat per diversos arquitectes de la ciutat , l'any 1976², era el següent:

"Hasta principios de los años 60 no aparece una obra que conecte con las preocupaciones culturales del momento. Nos referimos a la casa de viviendas de la calle Villa de Foix, obra del arquitecto Lluís Domènech Torres (...) Antes de esta obra, sólo se pueden tener en cuenta los intentos entre neo-racionalistas y neo-expresionistas de Mariano Gomá, o los resultados de alguna intervención de Regiones Devastadas (...)

*De todas maneras hasta finales de los años 50, la construcción en Lérida es un sector prácticamente aletargado. Siete arquitectos se sobran para cubrir toda el área provincial y su trabajo se producía a un ritmo casi vegetativo."*³

1. Veure les comunicacions a les actes del Congrés Internacional: "Los años 50. La arquitectura española y su compromiso con la historia". Pamplona, el 16 i 17 de març de l'any 2000. Ed. l'Escuela Técnica Superior de Arquitectura de la Universidad de Navarra, 2000.
Les comunicacions mostren diferents visions sobre l'arquitectura en diferents contextos i àmbits de l'estat espanyol en la dècada dels 50.

2. Cal tenir en compte que les reflexions són fetes en els anys immediatament posteriors a l'època tractada. Alguns dels autors de l'article, des de la perspectiva del temps transcorregut, han dedicat paraules d'enaltiment a altres aspectes de l'arquitectura projectada per aquests arquitectes lleidatans.

3. Agelet Gomà, Joan; Domènech Torres, Lluís; Puig Andreu, Ramon M; Saez Aragonés, Guillermo; Vilà Tormos, Frederic: "1936-1976: entre la incompetencia y el voluntarismo" article publicat a CAU: construcción , arquitectura, urbanismo." N.39 set-oct.

4. Veure Portella Casanelles, Jaume " Descubrir Lleida. Passejant per l'arquitectura del segle XX " Ed.March, 2005
Veure l'escrit de Puig Andreu, Ramon M " La Forma i la Ciutat " publicat en AAVV "Lleida 1910-1985" Ed Fundació Caixa de Pensions, 1985

La tesi no posa en judici la professionalitat, dignitat i correcció de les propostes dels arquitectes lleidatans ni, tampoc, el seu compromís amb les circumstàncies econòmiques i socials que els envoltaven. Però, exceptuant alguns casos concrets -testimoniats en les escasses publicacions⁴ que existeixen sobre l'arquitectura d'aquesta època i regió - la seva obra " *no connectava amb les preocupacions culturals del moment*" , tal com exposa el mateix article citat.

A Balaguer, els pocs edificis construïts durant les dècada dels 40 i 50 eren, principalment, dels arquitectes lleidatans anteriorment citats.

CANVI De sobte, l'any 1959, l'escenari arquitectònic de la ciutat va canviar, degut a la intervenció de dos arquitectes: Marià Gomà i Damià Solanes. El primer, que venia des de Lleida, ja havia participat anteriorment en projectes locals per a l'administració; el segon, nouvingut des de Barcelona, arribava de la mà d'un aparellador local.

Un breu apunt de les circumstàncies professionals de cadascun d'ells, afirma el diferent context arquitectònic del qual provenien.

Marià Gomà Pujades (Lleida, 1915 - Madrid, 1990) pertanyia una generació d'arquitectes que van finalitzar els estudis durant els primers anys de la postguerra, sota un context docent banyat per l'arquitectura neoclàssica. L'any 1941, un cop obtingut el títol, l'arquitecte va instal·lar el seu despatx professional a Lleida. Quatre anys després, el va traslladar a un bell edifici a la rambla d'Aragó (fig 31), projectat per ell i promogut amb el seu oncle Antoni Pujades. És interessant ressaltar l'edifici perquè és un cas aïllat en l'arquitectura de la ciutat ildense que connecta amb l'estil de la Secessió vienesa dels anys 20. L'edifici podria explicar que aquest arquitecte s'allunya de les tendències fixades per l'arquitectura "oficial", quan, en construir per a ell, es pot alliberar de les restriccions mentals provinents del client o del mateix ens governamental.

Marià Gomà alternava els encàrrecs per a particulars amb la seva dedicació en estaments públics que li ofería un contacte permanent amb l'arquitectura oficial del moment. Va treballar com a tècnic municipal de diversos ajuntaments de la província, entre ells, el de Balaguer, circumstància que li va brindar el contacte amb la ciutat. Des de 1961 fins a 1976, va ocupar diversos càrrecs com a arquitecte al Ministeri d'Hisenda a Madrid on, també, va ser professor de l'Escola d'Arquitectura. Aquest fet va provocar el seu trasllat a la

31 Retrat de Marià Gomà

32 Façana Rambla Aragó, 5. Arquitecte Marià Gomà (1945)

33 Fotografia de Damià Solanes

34 Façana de l'edifici al carrer Balmes, 39 de Barcelona. FJ Barba Corsini, 1955

capital, encara que, mentrestant, va conservar en funcionament el seu despatx a la ciutat de Lleida. L'arquitecte va combinar la seva vida professional amb una activa vida cívica i cultural a la capital lleidatana. Allí, va fundar el Cercle de Belles Arts⁵, l'any 1945, on va tenir la possibilitat de recollir, homenatjar i difondre obres d'artistes d'avantguarda com L Cristòfol i F Charles Pardell. A més, l'arquitecte col·laborava amb assiduitat amb la revista lleidatana "Ciudad. Cuadernos de divulgación cultural leridana"⁶, on els seus escrits han deixat testimoni de les inquietuds artístiques, culturals, cíviques i urbanístiques que el movien. Els seus interessos artístics es van materialitzar amb l'obra pictòrica personal i poètica que va desenvolupar paral·lelament a l'arquitectònica.

Damià Solanes Nebot (Vilosell, 1926-Barcelona, 2010) era originari de Vilosell, província de Lleida, però va instal·lar la seva vivenda-despatx a Barcelona en finalitzar els estudis d'Arquitectura, l'any 1956. També, en aquest cas, és interessant destacar l'edifici (fig 33) on es va instal·lar que, precisament, era el projectat per l'arquitecte FJ Barba Corsini –professor seu en el darrer curs - al número 39 del carrer Balmes.

La seva etapa d'estudiant cal emmarcar-la en una Escola d'Arquitectura de Barcelona, que, segons el testimoni del seu company de curs l'arquitecte JM Bosch Reitg⁷, continuava oferint una formació acadèmica basada en l'arquitectura clàssica, amb professors insignes com E Bona Puig i F Nebot Torrens, que es mesclava i complementava amb nous aires aportats per joves professors, com el mateix FJ Barba Corsini, i, també, amb moviments estudiantils liderats per l'encara estudiant O Bohigas i tertúlies organitzades a la biblioteca fora de l'àmbit docent. En aquest context, els alumnes compartien l'interès per allò que havien percebut en viatges, revistes o llibres que els arribaven des d'Europa i de les tendències culturals modernes que es divulgaven en diferents àmbits de la ciutat de Barcelona.

Als estius de la seva època d'estudiant, Damià Solanes tornava al seu poble natal i feia pràctiques al despatx de Marià Gomà. També va ampliar la seva formació al despatx de J Chinchilla Ballesta, amb qui va col·laborar, recent col·legiat, en el projecte d'habitatges socials a Sabadell per a l'Obra Sindical de l'Hogar, entre d'altres.

A diferència de l'arquitecte lleidatà, va iniciar la seva etapa professional a Ponent a partir de l'encàrrec particular, al qual dedicava enterament el seu temps i esforç. Un esforç personal que el mateix arquitecte va transmetre a l'única conversa que, com autora de la investigació, l'any 2009, vaig tenir possibilitat de

mantenir amb ell: *"no tinc res interessant a explicar, tan sols he treballat, treballat i treballat..."*

Així doncs, Marià Gomà i Damià Solanes, compartien línies de confluència que constitueixen el testimoni de que els diferents àmbits dels quals partien no eren tan dicotòmics com aparentaven.

APARELLADOR Cadascun dels dos arquitectes va col·laborar estretament a la ciutat amb un aparellador: Marià Gomà amb Josep Monseny i Damià Solanes amb Frederic Letamendi.

Josep Monseny Farré (Balaguer, 1912 - Lleida, 2000) va establir el seu despatx professional a Lleida, on residia. El càrrec d'aparellador municipal a Balaguer va fer que participés en la direcció de moltes obres de les que es van executar a la dècada dels 50 i principis dels 60 a la ciutat, on aportà l'experiència que havia assolit a la ciutat de Lleida en obres d'arquitectes notoris i en el càrrec de tècnic de l'Ajuntament de la capital de província.

Frederico Letamendi Ollé (Balaguer, 1932) compaginava el seu despatx professional amb l'activitat artística pictòrica. Aquesta dualitat li concedia un enteniment de l'obra arquitectònica que sobrepassava el fet merament tècnic i que va fer que vetllés, en tot moment, per la resolució plàstica de l'edifici. Aquest fet és substancial en un indret i un temps on les comunicacions no permetien un control continu de l'obra per part de l'arquitecte establert a Barcelona.

COMUNICACIONS

5. El Cercle de Belles Arts es va fundar a Lleida, l'any 1947 per reactivar el món artístic de la ciutat després de la postguerra. Va agrupar una sèrie de persones amb interessos culturals que organitzaven tertúlies, col·loquis, conferències, exposicions, teatre, ...El 4 de febrer de 1947 va rebre el consentiment del Governador Civil de l'època, Carrero Cejudo

6. Revista "Ciudad. Cuadernos de divulgación cultural leridana", que es publicava a Lleida des de l'any 1949. Creada i dirigida per JM Álvarez Pallàs. Segons J Gelonch i Solé, en el seu llibre "El poder franquista a Lleida, 1938-1951," la revista va esdevenir una important eina difusora del "franquisme cultural" promoguda per l'Institut de Estudios Ilerdenses, creat i finançat per la Diputació Provincial de Lleida

7. Extret de la conversa mantinguda, arrel de la tesi, amb l'amic de Damià Solanes i company de carrera, l'arquitecte barceloní Josep M Bosch i Reitg

8. Publicat a la revista "Hogar y Arquitectura", any 1961, n.35 Ed Ediciones y publicaciones populares. Madrid, 1961

El constructor i el promotor

En molts indrets, tradicionalment la construcció de les obres d'habitatge havia comptat amb un mestre d'obres, a qui el propietari li encarregava l'execució de l'immoble. Més tard, en les primers dècades del segle XX el mestre d'obra va esdevenir constructor-contratista i executava l'obra segons els plànols de l'arquitecte i la seva direcció. El propietari, en cas que la casa fos unifamiliar, era el qui hi habitaria, però en cas que fos plurifamiliar, el propietari llogaria els habitatges, esdevenint un promotor rendista. Quan el propietari habitava en el mateix edifici, s'hi instal·lava en la planta primera, perquè era la més beneficiada en no haver ascensor. En aquest cas, sorgia un model d'edifici en que la façana recollia aquesta jerarquització en alçada, normalment amb un pis anomenat "principal" ,en la primera planta, dignificat per la tribuna.

La gestió de l'obra es va modificar a partir de 1960, quan es va aprovar "La Ley de Propiedad Horizontal". Aquesta llei permetia, un cop construït l'edifici, atorgar una propietat a cada unitat d'habitatge i per tant poder vendre els pisos, on tots els habitants eres propietaris. Si fins aleshores, la situació econòmica de molts habitants no els hi havia permès fer-se una casa unifamiliar, sí que ara els hi permetia comprar un habitatge dins d'un edifici, amb molt menys despesa econòmica.

A partir d'aquell moment, els papers dels protagonistes de l'obra van variar: d'una banda, en molts casos, el constructor va passar a ser el contractista - promotor, i per tant a ser el client de l'arquitecte. De l'altra banda, apareixien uns nous clients subjacents, els futurs compradors dels habitatges.

A Balaguer, els constructors Joan i Carles Profitós i el seu cosí Josep M Profitós, van recollir el llegat de la família de mestres d'obres de la que provenien i els van adaptar als canvis a l'organització de l'obra que es va engendrar als anys 60, passant de ser constructors a exercir també de promotors, durant el transcurs de les obres objecte d'estudi. Van entrar en contacte amb Damià Solanes, essent constructors, en la segona obra que l'arquitecte realitzava a Balaguer i des de llavors l'equip format per Damià Solanes - F Letamendi - constructors Profitós ja no es va dissoldre fins a la prompta, i gairebé simultània, desaparició dels tres integrants de la família Profitós.

El bon fer, l'afany de superació i la disponibilitat d'acceptar innovacions constructives van ser ressaltats

LLEI

INNOVACIONS
CONSTRUCTIVES

per tots els qui hi van col·laborar, en especial per Damià Solanes. L'arquitecte, a la conversa citada anteriorment, va destacar com l'obra es beneficiava del tarannà d'aquests constructors que arribaven més enllà del que ell mateix plantejava en la resolució dels reptes. La poca experiència professional de l'arquitecte la supliren els constructors. D'aquesta manera es va crear una simbiosi entre el projecte i el fet constructiu, entre l'arquitecte i el qui construïa. El respecte, l'agraïment i la il·lusió estaven implícits en els comentaris de Damià Solanes, en aquesta conversa.

ATZAR

L'any 1960, l'atzar va fer recaure els germans Grau Cuadrada a Balaguer, a causa dels seus negocis amb la indústria elèctrica. Allí van promoure dues obres d'habitatge, les cases en filera al carrer Cadí i l'edifici d'habitatges al carrer Sant Lluís, on els constructors eren la família Profitós. La bona relació va fer que aquests constructors comencessin a participar en algunes tasques d'organització i, sobretot, que prenguessin nota de com gestionar una obra des del punt de vista del promotor. Quan els inversors forans Grau Cuadrada van abandonar la ciutat, la constructora Profitós va agafar el relleu i va iniciar la seva tasca de promotors-constructors .

El rigor i la sensibilitat de Damià Solanes; la justa mesura entre el negoci i l'ètica professional dels germans Grau Cuadrada; l'afany i la superació constant dels constructors Profitós; i la proximitat i compromís amb el projecte de l'aparellador F Letamendi es van unificar en les obres estudiades.

Per un altre costat, Marià Gomà i Josep Monseny es van reunir amb Antonio Calvo, constituint un altre triumvirat arquitecte- aparellador- constructor, a la ciutat.

Antoni Calvo Callén (Salilles, 1916- Balaguer 1993) provenia, també, d'una família de tradició constructora i va experimentar la mateixa transformació de gestió d'obra. Des de l'any 1950 treballava a Balaguer, on va crear una empresa que era reconeguda per la seva qualitat en el treball. A partir de 1960, va assumir les tasques de promoció i les va anar combinant amb la construcció per a tercers. A finals dels anys 60, va traslladar l'empresa a la ciutat de Lleida.

Tot i que la seva relació no va ser tan vinculant com en el cas anterior, els resultats obtinguts mostren que calia una complicitat entre ells per assolir uns resultats que el mateix arquitecte, Marià Gomà, en altres indrets no havia assolit ni havia gosat a proposar.

COMPLICITAT

35 JM Profitós (esquerre) amb F. Letamendi

L'habitant

Si es parla d'arquitectura i, en especial, d'edifici d'habitatges, l'habitant és el protagonista últim i essencial, causa i objecte de l'obra. Construir habitatge és acollir la seva vida.

VIDA

Els set projectes estudiats, casualment, recullen les diferents casuístiques de la relació de l'habitant amb l'habitatge, que s'han comentat en explicar la transformació de la gestió d'obra. Així, doncs, en les obres objecte de la tesi ens trobem el propietari que encarrega una casa unifamiliar per viure-hi (casa Tartera). També, el propietari promotor rendista que habita el primer pis i que lloga els habitatges dels pisos superiors als altres habitants de l'immoble (edifici Pijuà i edifici Campàs Delsams). Així mateix, ens trobem l'habitant que compra una caseta econòmica en filera (cases en filera al carrer Cadí). Per últim, ens trobem l'habitant que compra en un pis econòmic (edifici Sant Lluís), i el que compra un habitatge d'alt nivell adquisitiu (edifici Pare Sanahuja i edifici Almatà), tots ells en un edifici en alçada. Curiosament, aquestes diferents relacions han determinat el nom que, espontàniament, la població ha assignat a cadascun dels edificis i que és el mateix nom que la tesi s'ha apropiat per anomenar-los. Així, quan l'edifici té un propietari que hi habita l'obra pren el nom d'aquest -Casa Tartera, edifici Pijuan, edifici Campàs-Delsams-; en canvi, quan el propietari no hi habita, l'edifici s'apropia del nom del carrer -cases del carrer Cadí, edifici Pare Sanahuja, edifici Sant Lluís i edifici Almatà.

Però, sigui quina sigui la relació de l'habitant, les set obres de la tesi contempen, amb un gran sentit de servei i ètica professional, tots els clients subjacents en el moment del seu dibuix i de la seva construcció.

A la ciutat històrica, les condicions dels habitatges estaven molt marcades per l'orografia de la ciutat i el creixement demogràfic, comentats a l'inici d'aquest capítol. La majoria de les vivendes eren allargades i estretes, sense patis massa generosos i amb una sola façana que donava a carrers foscos. Moltes d'elles, a més, estaven marcades de condicions higièniques òptimes. En no disposar de més espai per construir, les famílies, en créixer, anaven ocupant els espais que ja tenien i d'aquesta manera, les condicions empitjoraven.

Com ja s'ha vist, amb la creació de l'Eixample i a partir de la llei del sòl, aquells a qui no els era possible

comprar una casa, ara es podien comprar un pis, o bé llogar-lo, al Balaguer modern.

Amb cadascuna de les set obres, es presenta a l'habitant alguna cosa més d'allò que esperava i la seva resposta va ser d'agraïment i sorpresa per rebre allò que ni imaginava.

Si amb el pont nou i el passeig es van il·lusionar per la ciutat, amb els nous edificis es van il·lusionar per l'habitatge, per viure millor.

SORPRESA

IL·LUSIÓ

La il·lusió és un paràmetre immesurable i indemostrable, però no per això s'havia de deixar de tenir en compte en la present tesi, doncs allò que ha lligat cadascun dels testimonis consultats és, precisament, la il·lusió.

L'arquitecte, l'aparellador, el propietari, el constructor i l'habitant, van compartir una il·lusió envers un canvi que es materialitzava en els edificis. D'aquesta manera, l'arquitectura va adoptar un significat il·lusionant.

36 Carrer d'Avall a la ciutat històrica a principis de segle XX

CAPÍTOL II

ELS PRELIMINARS. ANSY 40 I 50

En aquest moment de la tesi es pretén fer un recorregut per l'arquitectura que es va anar instaurant al nou Balaguer des de l'any 1940 fins a finals de la dècada dels 50 -especialment caracteritzada per l'habitatge de promoció pública- amb la finalitat d' emmarcar l'esdevenir de l'arquitectura fins als primers anys 60. A la vegada, pot servir per determinar les petjades pel que fa a la seva relació amb les preexistències i, també, per corroborar que en aquest indret aïllat succeïa allò que es generalitzava en tantes poblacions i ciutats del país: ruralisme, barraquisme, habitatge mínim, habitatge obrer i el pas a la promoció privada.

En cap cas es pretén fer una investigació exhaustiva -tipològica o històrica- ja que per si sola podria ser objecte d'un extens estudi. Les dades que a continuació es presenten s'han extret dels expedients municipals dels projectes i s'han completat amb diverses publicacions sobre l'arquitectura coetània a la resta de l'estat espanyol. Altres dades,- sobretot a nivell sociològic- s'han obtingut de l'article científic escrit per A Gutiérrez Palomero¹. I cal destacar el recull del testimoni - oral i fotografiat- sense el qual hagués estat de difícil comprensió el context de penúria i escassetat en què tot es va realitzar.

1. Gutiérrez Palomero, Aaron. "Planificación urbana y vivienda obrera a Balaguer (1932-1962)". Article científic per a " Scripta Nova. Revista electrònica de geografia i ciències socials". Universitat de Barcelona. Vol VII, núm 146(025), 1 d'agost de 2003

2 Grup Verge del Miracle

DEL RURAL AL RURALISME

Els primers habitatges protegits. Grups Comtes d'Urgell i Verge del Miracle

L'any 1940, el primer any de la postguerra, l'Ajuntament va veure la necessitat d'impulsar la construcció d'habitatge al marge esquerra del riu amb dos finalitats principals: la primera seria la descongestió del casc històric, amb la creació d'uns habitatges de millors condicions pel que fa a densitat i salubritat; i la segona, assumir l'arribada a la ciutat d'immigració agrícola obrera. Aquesta segona finalitat responia a la ideologia vigent a la primera etapa del règim franquista, que enaltia el mode de vida rural i pretenia potenciar la migració al camp enfront a la ciutat. Els planejaments de l'Eixample exposats a les pàgines anteriors havien de ser els instruments que guessin la implantació d'aquest nou habitatge.

Per aquest motiu, el municipi encarrega, el mateix any, el projecte de 100 habitatges -tot i que finalment se'n construiran 98- a l'arquitecte Manuel Cases Lamolla, arquitecte subdelegat de l'Instituto Nacional de la Vivienda (INV) a la província de Lleida, sota el nom de "grup Comtes d'Urgell". Per al seu emplaçament l'ajuntament li va destinar la part central de l'incipient Eixample (A en fig 1).

L'any 1941, l'INV va aprovar i subvencionar l'obra que es va acollir, d'aquesta manera, a la *Ley de Viviendas Protegidas*² del 19 d'abril de 1939, tal com indiquen tots els documents i expedients relacionats. Malgrat la seva denominació oficial de "vivienda protegida", popularment van adoptar el nom de "Cases Barates"³, amb el què se les coneix fins al dia d'avui.

La seva construcció es durà a terme des de l'any 1945 fins al 1951. Durant el darrer any, i degut a la sol·licitud de nous habitatges, es va plantejar al mateix arquitecte l'ampliació d'un nou grup -Verge del Miracle- de 60 habitatges, al costat oposat de l'avinguda principal, també a la part central de l'Eixample (B en fig 1).

Per tant, la primera actuació d'habitatge a la nova ciutat -sense tenir en compte les cases de pagès que secularment s'hi havien assentat- va ser la de promoció pública. El grup Comtes d'Urgell, cal emmarcarlo en una període on la ideologia oficial del règim dictatorial enaltia el mode de vida rural, on no hi havia cap imperatiu urbanístic, on sí hi havia una influència del Pla Folguera -no aprovat-, on calia adequar-se a la normativa de l'INV i on es disposava d'una gran extensió de terreny per ocupar amb les vies principals ja urbanitzades.

2. Per tal de solucionar la mala situació de l'habitatge popular, i sota el govern reformista de Canalejas, el 12 de juny de 1911 s'aprova la Llei de "Casas Baratas", que até a la construcció d'habitatge popular o sanejament d'existent. Va configurar un marc legal que va establir estímuls a la iniciativa privada- exempcions fiscals, subvencions ,cessió de terrenys per parts dels ajuntaments i expropiacions forçoses dels terrenys per a edificar- i que va fixar uns preceptes tècnics per vetllar principalment per l'higienisme de l'habitatge. La "Llei de Cases Barates" va patir diverses modificacions i revisions fins a 1939 quan va quedar derogada. En finalitzar la guerra civil, el nou govern del general Franco va promulgar el 19 d'abril de 1939 la Ley del Régimen de Protección a la Vivienda de Renta Reducida, incloent la creació del Instituto Nacional de la Vivienda -INV- per tal de gestionar la casuística de la citada llei. La nova llei, continuarà en molts aspectes la línia marcada per la legislació anterior.

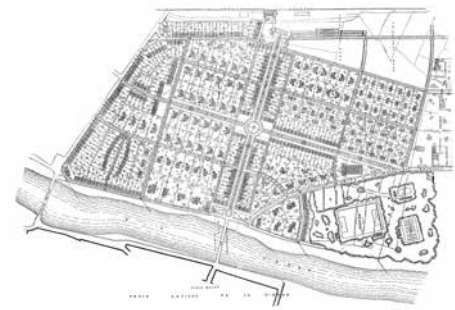
Veure els articles:

Arias González, Luis "Las "Casa Baratas (1911-1937), primer gran ensayo de vivienda social en España"

Lasso de Vega Zamora, Miquel: "El Instituto Nacional de la Vivienda de Federico Mayo y José Fonseca."

publicats en el : AAVV," La vivienda protegida. Historia de una necesidad". Ed.Ministerio de la Vivienda, Madrid 2009

3. Tot i no pertànyer a la normativa de la "Llei de Cases Barates" promulgada l'any 1911, l'expressió de "casa barata" es va assumir al lèxic popular, en molts indrets, fins al punt d'anomenar així als habitatges provinents de lleis posteriors.

3 Plànol d'ordenació del Pla Folguera

Malgrat que el Pla Folguera, exposat en un apartat anterior, no hagués estat mai vigent i, per tant, no gaudia de cap autoritat jurídica, la seva influència va ser notòria en la decisió de construir el primer grup de cases en aquest indret de l'Eixample, tant per la seva posició – l'arquitecte redactor del pla destinava aquesta àrea a *“parcel·lacions econòmiques”* (fig 3)- com per la seva organització a mode de ciutat jardí. Tot i això, com es pot apreciar en el plànol d'emplaçament del Grup Comptes d'Urgell (fig 5), el veritable esperit del Pla Folguera es va esfumar, i va quedar en l'oblit el seu interès per plantejar una *“disposició regularment ordenada però sense rigidesa”*⁴ i una disposició de l'habitatge en funció del bon aprofitament de l'espai lliure per a ser usat com a hort donada la naturalesa agrícola de la població.

Per tant, el grup Comtes d'Urgell se situarà a la part central de l'àrea destinada a Eixample, en una àrea envoltada d'hortos i allunyada del centre de la ciutat a l'altre marge del riu, amb l'encert de llindar amb l'avinguda que havia d'esdevenir l'eix principal del creixement i que ja s'havia urbanitzat en el moment de l'encàrrec del projecte. El fet d'ocupar la part central d'aquest vast terreny agrícola era intencionat, i l'Ajuntament ho repetirà en posteriors actuacions de grup d'habitatge, tal com ho va testimoniar anys després a la Memòria de la Gestió Municipal des de 1951 al 1956:

“...el haber distribuido estratégicamente esos grupos sobre la zona de ensanche de la población, ha hecho que se urbanizaran grandes zonas y así se dispusiera de un número mucho mayor de solares para la edificación particular...”

Així doncs, es va iniciar, també en aquest terreny verge, l'operació especulativa com un criteri de creixement.

De totes maneres, la seva posició respecte el passeig que unia el pont amb l'estació de ferrocarril, concorregut pels habitants del Balaguer històric que havien pres la costum de passejar-s'hi, no feia més que accelerar el canvi de mentalitat de que era possible anar a viure al marge esquerre del riu Segre.

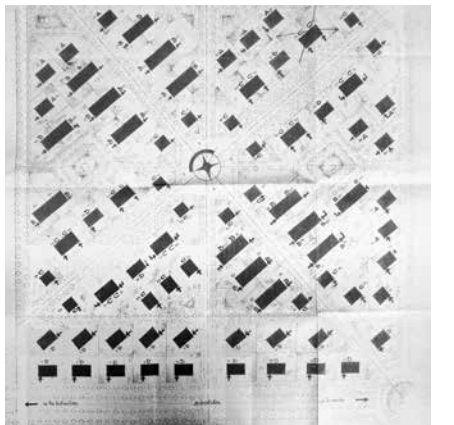
Pel que fa a la seva organització, el grup ocupa un quadrant de 225 x 335 m –52.875 m²- limitat pels

dos vials principals -perpendiculars entre sí- que havia definit el Pla Folguera, que tot i no estar aprovat, era l'únic instrument del que disposava l'Ajuntament. Malgrat conservar la definició d'aquest quadrant, la proposta no va tenir en compte la disposició de façana contínua per a les edificacions que donaven a les dues vies principals ni l'organització ortogonal dels carrers que formaven el grup. En canvi, l'arquitecte M Casas Lamolla, va organitzar el conjunt amb una estructura de carrers concèntrics en forma d'estrella que convergeixen en una plaça central i que va traçar a partir de la direcció que marca l'eix est-nordost (fig 5). Aquesta orientació, segueix exactament els preceptes dictats en el document *“Reglamento para la ejecución de la Ley de 19 de Abril de 1939 sobre viviendas protegidas”* (fig 6) i respon a l'asseïllament òptim per als dormitoris a la zona de l'Alt Aragó i Catalunya. Totes les edificacions –excepte les que donen al passeig principal- segueixen la mateixa orientació prefixada per la legislació, de manera que la relació de la casa amb el carrer i el perímetre de la parcel·la va variant i crea espais residuals sense cap intenció ni reacció alguna per part de l'edifici.

PARCEL·LA La majoria de les parcel·les són d'una dimensió aproximada de 363 m² –unitat de mesura local anomenada “porca”- i es disposen amb la mateixa orientació del grup, fet que provoca la irregularitat d'aquells solars que limiten amb els carrers que segueixen la direcció de l'ordenació general. Els carrers interiors del grup insereixen en el seu traçat zones enjardinades que els singularitzen i que trenquen la perspectiva monòtona, tal com cinc anys més tard, A Herrero Ayllón, arquitecte de l'INV, aconsellava a la tercera de les “15 normas para la composición del conjunto de barriadas de vivienda familiar”

ESPECULACIÓ Sobta la poca atenció a l'espai exterior com a element de projecte. La casa es pensada d'una manera autònoma, que s'insereix en qualsevol solar, de la mateixa manera, sigui quina sigui la seva forma o la seva relació amb el carrer. L'omissió del dibuix del solar en els plànols i, també, de l'espai d'hort explica el cert autisme d'aquestes cases en relació al seu entorn. La posició de l'edificació a la part central de la parcel·la resulta significativa perquè nega l'objectiu inicial de disposar una zona d'hort: l'espai cultivable queda fragmentat i explica novament que es tracta d'una caracterització de casa rural enlloc d'un esperit intrínsec de la proposta.

AUTISME **CANVI DE MENTALITAT** **CARACTERITZACIÓ**

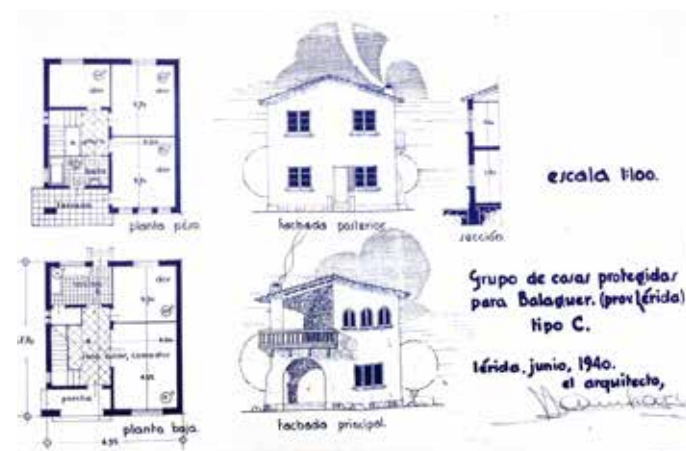
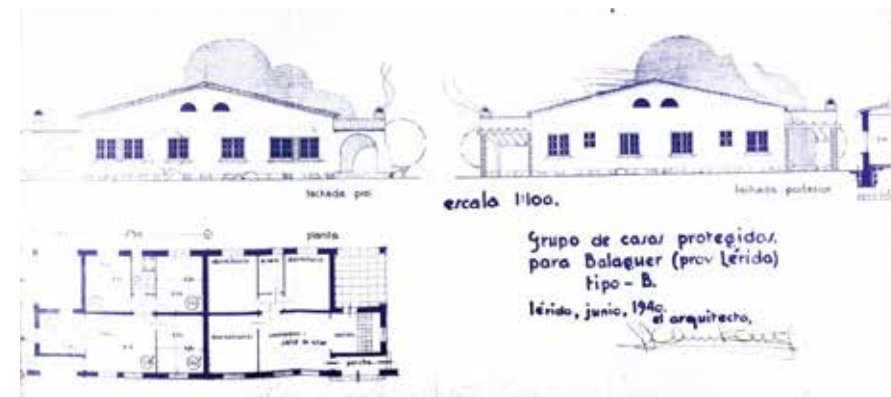
5 Plànol d'ordenació del projecte Grup Comtes d'Urgell, seguint l'ordenació E-SO, que coincideix amb l'orientació de la zona B de l'INV, com es comprova en la figura 6

6 Esquema d'orientació de dormitoris segons el reglament de vivendes protegides de l'any 1939

7 Imatge aèria del Grup Comtes d'Urgell

8 Plànols de M Casas Lamolla de les tipologies d'habitatge del projecte d'habitatges protegits Grup Comte d'Urgell

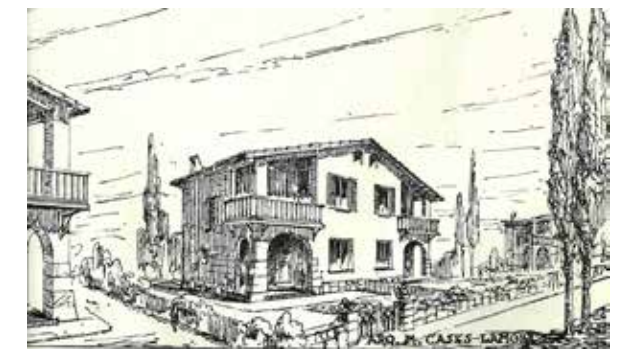
La mateixa caracterització es repeteix a la façana dels edificis i fa que es passi de l'arquitectura rural que havia ocupat l'horta al "ruralisme". L'arquitectura resultant no reflecteix una naturalitat compositiva- com sí ho farà la planta - sinó que confia en una sèrie d'elements d'un repertori que, sense atendre la particularitat del lloc, s'insereixen en les seves façanes: varietat de finestres, en forma i dimensió, en una mateixa façana; elements prefabricats de balustrada de barana que imita elements de fusta; suports treballats en escaire en el voladís del balcó; tractament de la coberta a dues aigües sense valorar la repercussió plàstica del volum. Tot plegat fa que el conjunt s'aixequi amb un cert aire "pintoresc" que mescla elements estereotipats de casa rural amb altres de "xalet" provincial. (fig 9). L'aspecte resultant s'assimila a aquelles cases que, des de l'INV, es presentaven com a models a tot l'estat espanyol (fig 10). Finalment, aquí, la imatge real va quedar alleugerida per la carestia dels materials durant els primers anys de la postguerra.

APORTACIÓ

Cal destacar, però, l'aportació pel que fa a les condicions de la vivenda: d'una banda la composició clara i estructurada de la planta i, de l'altra, la gran millora de la salubritat a l'habitatge.

Els habitatges responen a quatre tipologies definides al projecte redactat : dos en planta baixa- A i B- i dos de dues plantes – C i D (fig 8) . Tan sols la B –la més econòmica i nombrosa del grup- es defineix com una casa aparellada, tot i que el tipus C s'aparella alguns cops. Tots ells es componen amb principis de racionalitat, com es pot observar a les seves plantes.

El tipus A i B, de planta baixa tenen una estructura de dues crugies de 3.20 m paral·leles a la façana i una organització agradable i equilibrada en plantejar la sala-menjador com el cor de la casa on hi aboquen les diferents estances. D'aquesta manera elimina els espais de circulació i distribució interiors que disminuirien la superfície de les estances. La cuina de la tipologia B requereix una especial menció. És tracta d'una cuina oberta - però independent- a la sala d'estar que per la seva posició en planta situada entre dos espais porxats exteriors de tractament diferenciat que acaba d'atorgar a la planta una innocència grata . Les cases tipus C i D, de planta baixa i pis, perden la senzillesa de les altres dues en haver d'incorporar l'escala i espais distribuïdors. De totes maneres, es conserva la claredat en planta i la proporció correcta de les estances que formaven l'habitatge A. En la casa tipus D, a l'igual que l'A i B, el menjador actua com a cor de la casa on hi aboquen les diferents habitacions. En canvi, la tipologia C, es compon de dues

9 Perspectiva de M Casas Lamolla del grup Comtes d'Urgell

10 Portada de fullets de publicitat del l'INV i de l'OSH

crugies perpendiculars a la façana principal, una d'elles, la més estreta, contenidora dels espais d'accés, escales, distribuïdor i cuines i banys, i l'altra - la que queda en l'interior, en el cas que siguin aparellades- conté les estances més significatives de l'habitatge: els dormitoris principals i la sala-menjador. Aquesta tipologia serà la que s'adoptarà com a tipologia única en el següent grup, Verge del Miracle.

Vist des de l'òptica actual, cal destacar l'estructura –doblement entesa com a estructura resistent i compositiva- clara, neta i racional, que allibera l'habitatge del pes feixuc de la distribució. Aquesta condició fa que aquests cases siguin fàcilment adaptables a les sol·licituds de cada moment.

ESTRUCTURA

Pel que fa a la salubritat, un dels motius que van portar a construir aquestes cases era solucionar la falta de salubritat dels habitatges del casc antic, encastats en la pendent del turó, sovint encavalcats els uns sobre els altres i on, molt sovint, els espais habitables es relacionaven amb els espais destinats als animals. La memòria del projecte de M Cases Lamolla, així ho il·lustra:

SALUBRITAT

*"La ciudad de Balaguer experimenta desde largo tiempo una notable escasez de viviendas y las condiciones de la mayor parte de las existentes dejan mucho que desear en cuanto a su salubridad e higiene, sobre todo las correspondientes a las clases más humildes...agravadas por contener muchas de las casas de la población agrícola, que es la predominante, en su interior los estables de las caballerías para el laboreo de las tierras, en tipos de edificación continua e intensiva,..."*⁵

Sens dubte, en aquest sentit, el projecte d'aquest grup d'habitatges va representar una millora en la salubritat de l'habitatge vetllada pel Instituto Nacional de la Vivienda, qui, fins i tot, va requerir a l'arquitecte que augmentés la distància entre algunes fileres de cases per tal que entre façanes existís una distància no menor a l'alçada dels edificis. Criteri que d'haver-se adoptat en el creixement general de la ciutat, n'hagués augmenta la qualitat.

El projecte contempla diverses mesures per millorar les condicions higièniques dels habitatges. Totes les cases disposen com a mínim de tres façanes que els permet una ventilació creuada. Les golfes ventilades a sotacoberta pal·lien els extrems tèrmics. S'eleva el nivell de planta baixa sobre el terreny i amb una capa

de graves, i evita així la humitat. Les estances donen totes elles a l'exterior, inclòs banys i cuines, i són de dimensions generoses. La cuina es planteja independent, i amb accés directe al jardí. En aquest sentit és indubtable el valor d'aquestes cases subvencionades.

Així doncs, el trencament i desconcert que suposa una guerra podria explicar la solució que M Cases Lamolla va adoptar l'any 1940, que nega la possibilitat d'incorporar-se a les tendències europees vigents, com sí ho havia fet anteriorment el mateix arquitecte, però que aposta per solucionar uns habitatges dignes i salubres, veritable objectiu de l'encàrrec. Es tracta d'una resposta directa a les pautes de la nova Llei de Vivienda Protegida i a la imatge imposada per l'ideologia vigent del règim polític.

El segon grup, considerat com una ampliació, es va destinar des de la base i sense complexos, a un altre tipus d'habitant, com ho indica la mateixa memòria del projecte, en referir-se a que dels quatre dormitoris, un es destinaria a despatx, ja que la majoria dels sol·licitants eren funcionaris i empleats. El fet que l'any 1951 conservés la mateixa solució amb unes premisses diferents, mostra, d'altra banda, l'acceptació d'una manera de fer estàtica i representativa que accepta plenament la caracterització – ruralisme- com a element de projecte .

Tot plegat fa pensar que l'objectiu inicial de crear habitatge econòmic per a l'obrер rural es va esvaïr. La realitat va ser que la despesa econòmica va ser superior a la que es pretenia a l'origen i les obres es van destinar a aquells habitants del Balaguer històric, que atrets per la possibilitat de viure en una casa amb jardí –dissipat el concepte d'hort- i amb una situació econòmica que ho permetés, van abandonar el marge dret de la ciutat per començar a habitar a l'espai que fins aleshores havia ocupat l'horta.

Els immigrants, obrers del camp, no van poder assolir cap habitatge, i es van anar situant arran de la serra de Balaguer, al marge dret, i va arribar el "barraquisme" , també en aquest indret de ponent

5. Memòria descriptiva del projecte "Grupo de casas protegidas para la ciudad de Balaguer". Autor, Manuel Casas Lamolla, arquitecte. Lleida ,1940. Dipositat en el Fons Municipal de Balaguer.

DE L'AIXOPLUC AL BLOC TRIST

11 Autoritats visitant el grup Santa Maria sobre catifa de vímet

AIXOPLUGAR

A principis de la dècada dels 50, a l'arquitectura li esperava un nou paper a la ciutat: "aixoplugar" a tots aquells que no podien accedir als grups d'habitatges descrits degut al seu cost econòmic.

Tres factors determinaran el camí que, en aquest indret i moment, l'arquitectura domèstica oficial prenia : En primer lloc, la base seria l'habitatge mínim rural. Tot i que es tractava de solucionar un tema de creixement de la ciutat, cal recordar que l'actuació es realitzaria sobre un medi i per a una societat eminentment rural.

RURAL

El suport econòmic de la Balaguer continuava sent el producte agrícola i la visió d'un creixement industrial no estava, encara, en la ment dels seus governants.

PRECARIETAT

En segon lloc, la demanda, la urgència i la precarietat de medis –materials i de mà d'obra- existents des de la post-guerra, determinarien la solució constructiva que havia de ser ràpida, econòmica i amb el treballador local.

NECESSITATS MÍNIMES

Per últim, els preceptes que arribaven des dels diferents organismes oficials relacionats amb la construcció, imbuïren a l'arquitecte, no tan sols des de la normativa referent a la dimensió i salubritat dels habitatges, sinó a la mateixa concepció d'aquest. En aquest moment del recorregut, a l'arquitectura domèstica se li demanava que cobrés les necessitats mínimes d'habitatge, on la resta es consideraria superflu. Des de l'INV⁶ es seguia enviant mesures restrictives per a la construcció d'habitatges protegits.

Aquests serien el paràmetres externs, però no cal oblidar que, a última instància i sempre, la destresa, l'interès i la sensibilitat de l'arquitecte defineix la solució en cada cas.

La necessitat d'habitatge no s'havia solucionat amb els grups de "cases barates", tal com s'ha descrit a l'apartat anterior. Aquests no van ser accessibles a la immigració obrera que arribava a la ciutat, degut al seu cost final, i van ser ocupats per aquells habitants de Balaguer que atrets per la possibilitat de viure en una casa a la "ciutat-jardí" – que ja no hort- havien abandonat el casc històric iniciant un procés que ha perdurat fins a l'època actual. A més, l'anhel dels habitants de millora social es veia satisfet per la imatge de "xalet" que van anar adoptant les cases barates.

Per tant, l'Ajuntament encara havia de resoldre la construcció d'habitatges per als immigrants que la

6. Veure la circular número 34, com annex posterior al "Reglamento para la ejecución de la ley de 19 de abril de 1939 sobre viviendas protegidas", redactada a Madrid, el maig de 1950 pel director general de l'INV

Un extracte és: "Como el problema continua punto menos que estacionario en el orden al aumento de producción de materiales, el Instituto Nacional de vivienda tiene que extremar el rigor de las medidas encaminadas a obtener la máxima economía de los materiales disponibles. (...) 1º Al proyectar se procurará buscar la mayor economía de planta, reduciendo al mínimo las tabiquerías (...) 3º Se procurará, en lo posible, suprimir cargaderos (...) 7º Se procurará también la máxima economía, dejando reducida a los detalles indispensables toda cerrajería decorativa, como rejas, antepechos, barandillas (...)

12 Cases del grup Sant Maria

densa ciutat històrica no podia assumir. A tal fi, va promoure tres nous grups d'habitatge a través de l'entitat municipal de recent creació Instituto Municipal de la Vivienda, que comptarà amb la subvenció del INV i de la OSH.

El 1952, el Pla Villalonga ja estava aprovat i definia una nova ocupació del sòl que descartava el creixement a mode de "ciutat-jardí" per considerar-lo "anti-econòmic" i "irrealitzable"⁷. La tipologia que ara es plantejava era la de casa adossada en filera - que eliminava l'espai lliure entre habitatges i l'espai entre edificació i vial - i la de bloc lineal. Els nous edificis haurien de ser de fàcil construcció donat els medis de què es disposava i haurien de respondre a la mera necessitat d'habitar d'una manera digna i salubre.

Per a la ubicació dels grups en filera, l'Ajuntament va destinar dues zones limítrofs amb sòl de baix preu, que es disposaven en àrees que, psicològicament, estaven a les afores de la ciutat: el grup Santa Maria (fig 13), al marge dret del riu i el grup Sant Domènec, al marge esquerre. Per a la ubicació dels blocs, amb menys repercussió de sòl, es va destinar el centre de l'Eixample, proper al Grup Verge del Miracle. (fig1).

Així doncs, la jerarquització social era un element d'organització de la ciutat.

JERARQUITZACIÓ
SOCIAL

13 Implantació del grup Santa Maria a la perifèria

7. Termes extrets de la Memòria descriptiva del projecte "Proyecto de Ensanche de la ciudad de Balaguer. Memoria". Autor, Ignacio de Villalonga, arquitecte. Lleida, 1945. Dipositat en el Fons Municipal de Balaguer

14 Família davant la seva barraca, arran de la serra de Balaguer, l'any 1954

La casa mínima rural. El grup Santa Maria

IMMIGRANTS Alguns del immigrants que anaven arribant a la ciutat durant la dècada dels 40 i principis dels 50, s'havien instal·lat arran de la serra, al barranc que la ciutat històrica no havia gosat ocupar. Van habilitar coves i les van completar amb barraques, en no poder accedir econòmicament als grups de nous habitatges. En aquest indret aïllat de ponent també havia arribat el barraquisme.(fig 14)

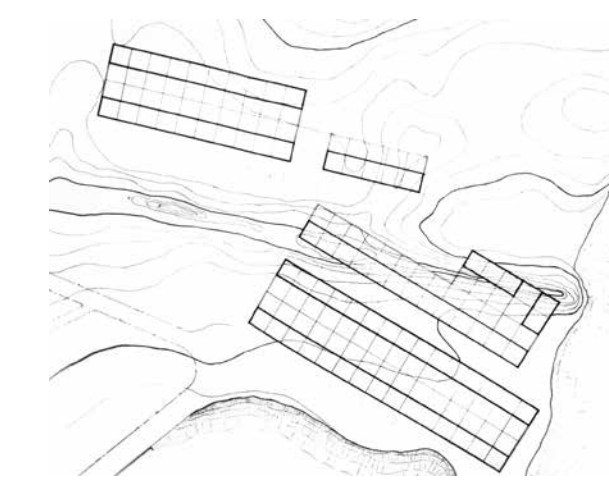
BARRAQUES

L'any 1952, l'Ajuntament promou un nou grup ubicat al marge dret del riu allunyat però del centre històric, darrera el turó de Santa Maria, en una planícia erma i de secà, d'esquenes a la ciutat. Tot i no trobar-se a la zona de nova creació del marge esquerre (C en fig 1), l'estudi considera oportú estudiar aquest grup perquè il·lustra un pas del recorregut de l'arquitectura en aquest indret: l'afany d'economia de medis oblidats la representativitat que havia fet aparició en els anteriors grups i demana a l'arquitectura la seva funció més primitiva d' "aixopluc".

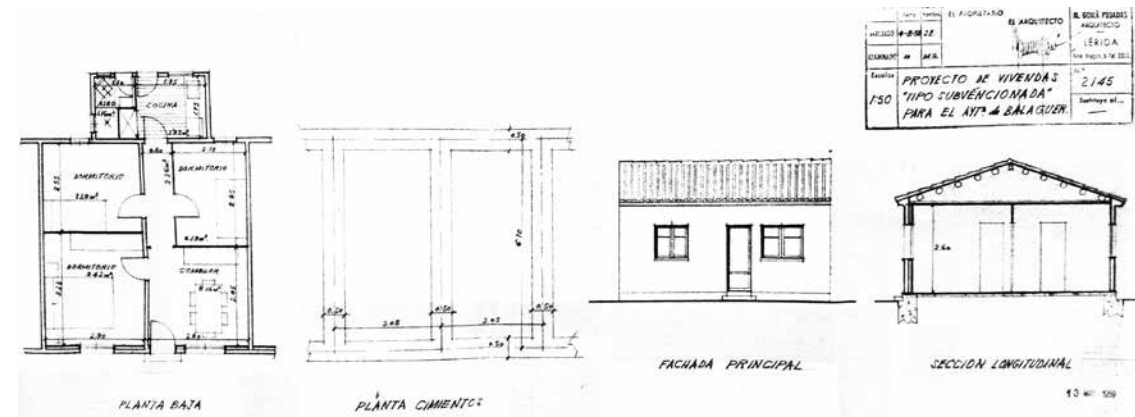
Inicialment, el grup constava de 40 habitatges construïts des de 1952 a 1954, que s'anaven realitzant en diferents etapes. Posteriorment es va ampliar fins arribar a 90 habitatges en dues fases més – 1959-60 i 1963- , per tal d'anar pal·liant l'arribada de nous obrers a mesura que a la ciutat s'anaven instaurant diverses indústries.

La primera i la segona fase, contempen la mateixa tipologia de casa. Als expedients d'obra no consta els projectes de la primera fase, però sí els de la segona signats per l'arquitecte Marià Gomà, com a tècnic de l'Ajuntament. El fet que en aquestes dues fases totes les cases siguin iguals, fa suposar que l'autoria de totes elles pertany al mateix arquitecte lleidatà. La tercera fase, de 7 habitatges, i d'un cost superior, respon al projecte de l'arquitecte Enric Mias, i l'estudi ja no el tindrà en compte per resultar més anecdòtic i allunyat en el temps d'estudi.

ORDENACIÓ Pel que fa a l'ordenació, el grup Santa Maria es planteja en illes formades per fileres de cases adossades amb un pati a l'interior, amb el nom de "corral" que dona fe de la concepció d'habitatge rural (fig 15). L'edificació es col·loca arran de carrer, amb accés directe a l'interior de l'habitatge, mentre que el pati és d'accés únic a través de l'edificació, en considerar que els obrers rurals no han d'accedir-hi amb

15 Emplaçament durant la segona fase de la construcció del Grup Santa Maria

16 Plànol de l'habitatge del grup Santa Maria de l'arquitecte Marià Gomà

17 Imatge exterior de les cases sense vials urbanitzats

maquinària agrícola pròpia per no disposar-ne.

Cada parcel·la es forma per dos quadrats en planta de 6,10m x 6,10 m. El quadrat que dona al carrer és ocupat per l'habitatge, de 37.21m², mentre que el quadrat d'interior d'illa, es destina al corral i a un petit volum adossat a l'edificació que conté la cuina i el bany de petites dimensions. D'aquesta manera es dona compliment a la normativa sobre habitatges protegits de l'any 1939, que ordenava, per a l'habitatge rural, un hort o corral de superfície igual o major que la superfície coberta.

RACIONAL Per tant, es projecta la urbanització amb un criteri racional i geomètric clar, que minimitza la superfície de construcció però que disposa de superfície lliure particular permessa pel baix preu del sòl en aquest emplaçament, i que possibilitaria ampliar, en un futur, les edificacions originals a mesura que el nivell adquisitiu dels habitants ho permetés.

ULTRAECONOMIQUES Pel que fa a la vivenda, el grup Santa Maria neix de la necessitat més precària d'habitatge amb qualificació de "viviendas ultraeconómicas", amb mesures més restrictives pel que fa a la superfície i al cost.

El plantejament era el d'una planta quadrada de 6,10 x 6,10 m— formada per dos crugies perpendiculars al carrer de 3.05 m— que contenia les peces principals de l'habitatge al que s'adossava un volum a l'interior del pati per a la cuina i els banys.

De l'observació de la planta se n'extreu que es compleix amb el mer objectiu de dotar a l'habitatge d'una condició salubre i suficient per poder desenvolupar les funcions bàsiques d'habitar. A tal fi, destina una estança a cada funció: dormir —en habitacions individualitzades—, menjar, cuinar i higienitzar-se tenen el seu propi espai independent que s'adapta a les característiques de dimensions i de salubritat establertes al reglament de l'INV. Aquest fet suposava una millora d'habitabilitat si es compara amb els habitatges dels que provenien els seus residents amb una habitació única on es realitzaven totes les funcions, i fins i tot, a molts habitatges de Balaguer històric on s'estaven agrupant varies generacions en un únic habitatge.

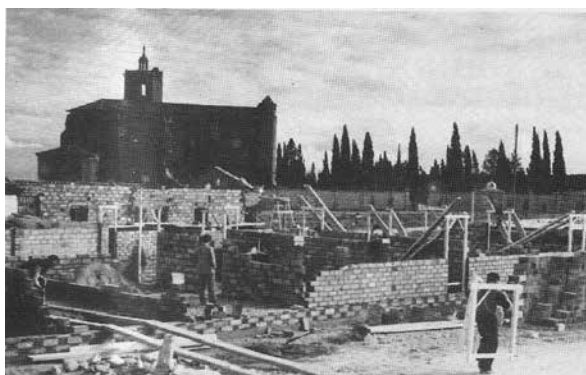
Ara bé, un cop resoltes les necessitat bàsiques, l'habitatge no contempla altres preceptes d'habitar no inclosos a la normativa. Els plànols (fig 16) no donen fe d'un estudi compromès de la planta: prescindeix de la relació entre les peces; no transmet l'estudi de la circulació, amb la conseqüent repercussió del

18 Imatge de les cases en filera al secà de Balaguer

19 Moment de l'execució dels fonaments amb pedres de l'entorn, en la construcció de les cases del grup

20 Moment de l'execució dels murs d'obra, en la construcció de les cases del grup

8 Memòria descriptiva d'un dels projectes signats per Marià Gomà, sobre "10 viviendas de RL al grupo del Firal" 4 de febrer de 1959.

Expedient LV-6-60. Dipositat en el Fons Municipal de Balaguer.

9 Per conèixer les instruccions de l'INV en aquest sentí, veure: AVVV, "La vivienda protegida, Historia de una necesidad" Ed. Ministerio de la Vivienda. Madrid, 2009. capítol Lasso de la Vega Zamora, Miquel: "El Instituto Nacional de la Vivienda de Federico Mayo y José Fonseca", pàg.43-72

passadís i la necessitat de sortir a l'exterior per accedir al bany en un clima extrem de ponent, no considera la utilització de les estances com a espai de gaudi; i no il·lustra l'estudi del mobiliari per a que els espais permetin usos polivalents.

És curiós, però, constatar com l'habitant, un cop va veure resolta la necessitat bàsica d'habitar, es va apropiari del "seu" espai de carrer no urbanitzat i el va incorporar a la residència, suplint aquell espai de gaudi que no tenia lloc a l'interior. (fig 21)

La construcció es solucionava amb la restricció de materials i la pobresa de la postguerra: fonaments de pedres del mateix solar; murs de tancament i càrrega de ceràmica local - enguixat interior i arrebossat exterior – i bigues de fusta no serrada sobre la que es recolzava un tauler ceràmic com a suport de les teules. La construcció no havia de requerir mà d'obra ni medis especialitzats, tal com il·lustren les imatges de la seva execució (fig 19-20). Cal destacar que no es va utilitzar el sistema autòcton de tàpia, que fins aleshores havia servit per a la construcció dels habitatges de la ciutat històrica, segurament per la especialització de mà d'obra que es requeria i perquè la rapidesa d'execució era un altre dels factors que determinaven la construcció vigent. Des de llavors, la tècnica de la tàpia va desaparèixer en substitució dels murs de totxo ceràmic. Amb paraules de l'arquitecte Marià Gomà en la memòria descriptiva del projecte ⁸ :

"Los materiales que intervendrán en la construcción serán los corrientes y usuales en la localidad no mereciendo especial mención ninguno de ellos por considerarse innecesaria la intervención de personal especializado en su realización"

En quant a la imatge exterior, la façana resulta la transcripció directa de la construcció (fig 16): una porta, dues finestres, un mur arrebossat i una coberta que es disposa de manera tradicional amb dos faldons inclinats, cap al carrer i al pati interior. És necessari remarcar que aquest fet s'adapta a les noves instruccions de l'INV que recomanaven a l'arquitecte que emprés un caràcter racional i senzill en pro a l'economia de l'obra i que reservés les composicions pretensioses, historicismes i regionalismes per altres tipus d'edificis⁹. Més endavant, es veurà com així va succeir a la ciutat, en els edificis públics.

RESTRICCIÓ

La tradició portada sota mínims, sense cap afany plàstic va originar l'aspecte final del grup Santa Maria. Mostra la paradoxa en la que es movien alguns arquitectes que acataven sense informalisme algun dels models vigents que des de les entitats oficials promulgaven i que en aquest moment havien passat del ruralisme inicial a la simplicitat –que no senzillesa- miserable. El mateix arquitecte Marià Gomà, reservava per a edificis de més repercussió econòmica coetanis a la ciutat de Lleida, una destresa i interès plàstic que no es pot posar en dubte.

Per tant, l'arquitecte, imbuït o acomodats als preceptes oficials, s'allunya de la recerca d'intencionalitat de l'arquitectura en els habitatges humils, en el cas de Balaguer, i nega a aquests edificis l'aportació plàstica i expressiva del conjunt.

En definitiva, el grup Santa Maria va ser la primera actuació amb veritable caire d'habitatge social que es va realitzar a la ciutat per tal de pal·liar un problema greu de manca d'habitatge. Es va realitzar des de la més estricta necessitat i urgència. El resultat és una casa que, d'una manera simple, atén les necessitats bàsiques dels seus habitants. Una casa que segueix sense reflexió els preceptes oficials, d'una manera uniformitzant que no atén a les particularitats del lloc.

Aquestes cases il·lustren la precarietat de l'època i la penúria d'una postguerra. Però també il·lustren la comoditat a la que s'havien assentat alguns prestigiosos arquitectes lleidatans a l'hora de comprometre's amb la recerca de propostes arquitectòniques basades amb els escassos recursos materials dels que es disposava i amb el context extrem, quan exercien la seva feina des del càrrec públic.

COMODITAT

21 Vegetació cuidada pels habitants a l'exterior de la casa

22 La façana d'un dels blocs del Grup Sant Crist, amb les cases del Grup Verge del Miracle en segon terme. De fons, la ciutat històrica i Santa Maria.

El bloc lineal. El grup Sant Crist

El camí de l'habitatge mínim rural seguia el seu curs i, un cop iniciada la construcció del grup Santa Maria, l'ajuntament de Balaguer va sol·licitar a l' Obra Sindical del Hogar ¹⁰-OSH-, la promoció d'un nou grup que resolgués la demanda d'habitatge econòmic destinat a l'immigrant amb pocs recursos. El creixement continuava amb un població eminentment rural obrera, tot i que ja es començava a considerar la possibilitat, en un futur, de l'arribada de l'obrer industrial. A tal fi, es destinà un solar a la zona central de l'Eixample proper al grup Verge del Miracle (E en fig 1), on JA Sanchis Rodríguez, arquitecte provincial de l'OSH en aquell període, va projectar un grup de 72 habitatges mínims distribuïts en dos edificis de planta baixa i tres pisos.

L'any 1953 es va iniciar la construcció amb el nom de Grup Sant Crist sota una nova proposta d'ordenació a la ciutat: l'edificació en bloc lineal. I, així, va ser com va arribar en aquest indret l'agrupació en alçada de la vivenda mínima que responia a la tendència vigent del govern per reduir costos a través de la minimització de superfície de sòl destinada a l'habitatge i de l'optimització de la superfície útil de l'habitatge.

REDUIR COSTOS

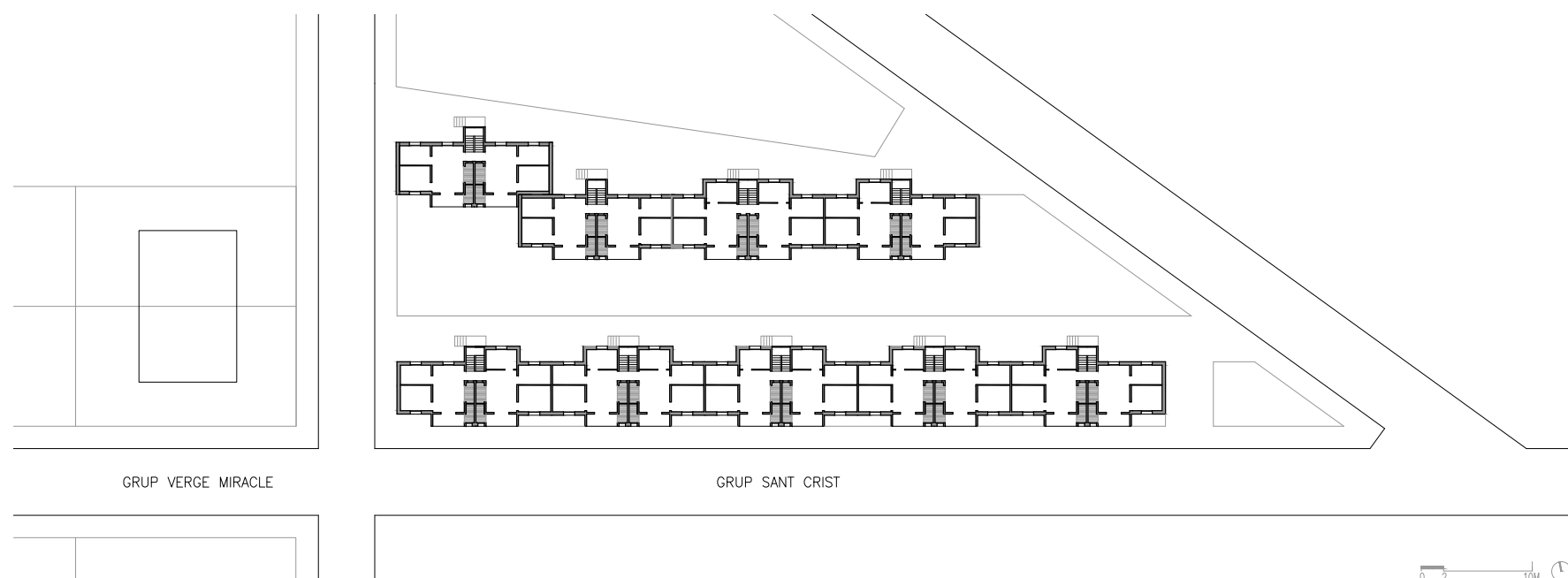
Pel que fa la tipologia d'habitatge, la proposta s'atena a un model tipificat des dels despatxos de l'OSH, on la planta del bloc es configurava a partir d'un mòdul que contenia el nucli central de serveis -escala, cuines i banys – amb dos habitatges per replà. Aquesta agrupació de serveis i d'estances li donava un tractament racional i funcional a la planta que responia al debat sobre l'habitatge econòmic que s'havia intensificat des del 1949, arrel de la V Assemblea Nacional d'Arquitectes -convocada per la Direcció General d'Arquitectura i el Consell Superior d'Arquitectes- on es van difondre una sèrie de solucions a les necessitats dels habitatges econòmics ¹¹ que influïren sobre els preceptes adoptats per l'OSH (fig 24)

ESPAI DISTRIBUÏDOR

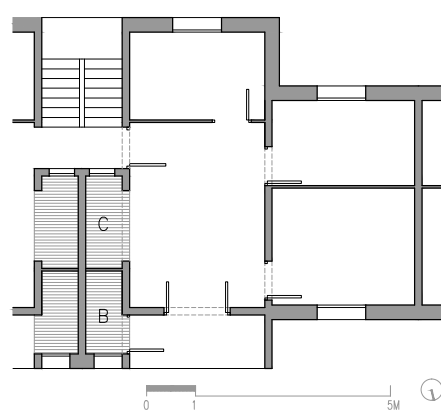
El projecte del grup Sant Crist proposava una solució de planta amb accés a dormitoris i cuina a través de l'estar. (fig 23) La desaparició de l'espai distribuïdor, amb la finalitat exclusiva de reduir la superfície, va dur a l'arquitecte a plantejar, sense objecció, l'accés al petit bany a través de la terrassa, i es reproduïa, d'aquesta manera, l'inconvenient de les cases del grup Santa Maria. Tot i que des de l'OSH

10 Recull de textos legals redactats per estaments oficials del govern que defineixen les funcions de l'OSH.

"FINES DE LA O.S.H.: El fin primordial de la O.S.H. es la construcción de «viviendas protegidas en colaboración con el Instituto Nacional de la Vivienda [I.N.V.]. Según su Estatuto de Régimen Interno, en cuanto a su función asistencial la O.S.H. actuará como órgano de dirección, planificación, fiscalización y colaboración financiera de la acción que desarrollan los Sindicatos. 1. Es pues una organización ligada al aparato Estatal con el fin de dar una imagen asistencial y funcional de los Sindicatos en torno al problema de la vivienda. Sus funciones más específicas son: a) Constructora del I.N.V. b) Divulgar las facilidades de la Ley de Viviendas Protegidas entre beneficiarios económicamente débiles. c) Planificar la vivienda obrera de renta reducida estableciendo sus condiciones técnicas. d) Fomentar la construcción de viviendas, contribuyendo a su financiación con préstamos y anticipos a los futuros beneficiarios. e) Recoger y encauzar la iniciativa privada, individual y empresarial, en orden a la construcción de viviendas protegidas, especialmente las de menor coste y renta de amortización. f) Concertar con instituciones públicas de crédito y ahorro convenios especiales para financiar viviendas protegidas. g) Estudiar técnicas para obtener mayor rendimiento de los aspectos técnicos y financieros de la construcción de viviendas. (...) REDACCIÓN DE PROYECTOS: «Adquiridos los terrenos por compra, donación o expropiación forzosa, se procede a la redacción de los proyectos de los grupos de viviendas a construir, los cuales una vez revisados por el Departamento de Arquitectura de la Jefatura Nacional, son remitidos juntamente con la titulación de los solares al I.N.V. para su aprobación y concesión de beneficios económicos, que quedan garantizados mediante la correspondiente hipoteca» Extret de l'article: Jubert, Juan: "La O.S.H. : características de la gestión de la Obra Sindical del Hogar" publicat a la revista "Cuadernos de arquitectura y urbanismo. La Obra Sindical del Hogar" 1974, núm.105

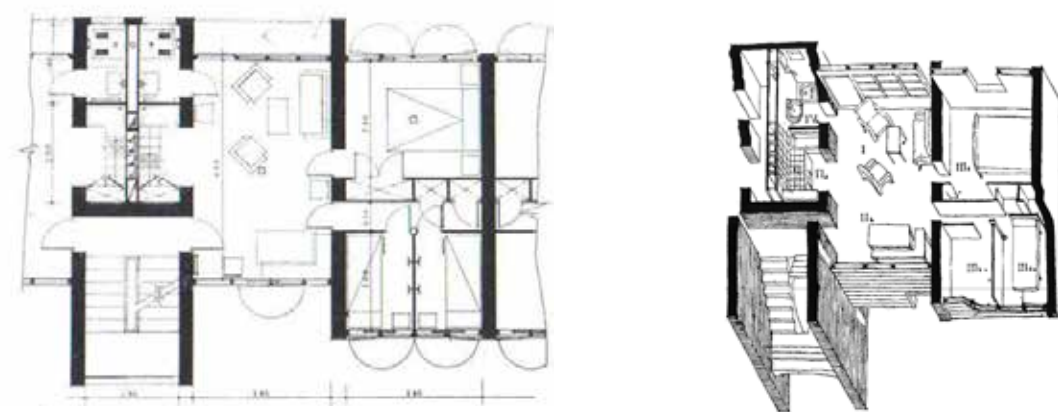

23 Dibuix de l'ordenació dels dos blocs del grup Sant Crist en un solar contigu al grup Verge del Miracle

23 Dibuix de la planta tipus d'habitatge del grup Sant Crist

L'estat de l'edifici degut a l'ínfima qualitat dels materials va provocar la decisió del seu enderroc, l'any 1996. Els únics documents originals que s'han pogut consultar són els escrits administratius sobre l'adquisició del solar i missives de l'Ajuntament a la delegació provincial de Lleida de l'OSH, sense poder aconseguir cap documentació d'un projecte que es va tramitar des de l'organisme oficial i d'una manera autònoma i distant al lloc d'implantació. El projecte d'enderroc dels blocs, de l'any 1996, ha servit per al seu redibuix (fig 22, 23). Es lamenta no poder il·lustrar els plànols originals a la tesi, ni haver pogut fer ús de la memòria del projecte. Tan sols s'ha pogut comptar amb les fotografies de l'època, el testimoni dels qui hi van viure i el record de l'autora de l'existència d'aquest grup i la seva gent.

24 Habitatges en cadena. M Fisac, 1949

Arrel de la V Assemblea Nacional de Arquitectos, el COAM va difondre la proposta de M Fisac com a model d'habitatge mínim. La proposta enllaçava amb les reflexions que, des de 1949, de reduir les superfícies dels habitatges amb l'eliminació d'espais distribuïdors i passadissos i amb la disposició de cuina i estar menjador en una sola estança.

MILLORAR

i l'INV s'advocava per reduir la superfície de l'habitatge a mínims amb l'eliminació d'espais distribuïdors i passadissos i amb la disposició de cuina i estar menjador en una sola estança, sembla que la solució proposada per al grup Sant Crist hagués requerit una proposta personalitzada de l'arquitecte, per millorar les condicions de partida de l'habitatge.

Estructuralment es va resoldre amb una crugia central per al nucli de serveis que abastava l'amplada de l'escala i dues crugies a cada costat amb idèntica llum però variant la profunditat d'una crugia a l'altra. D'aquesta manera, l'agrupament de mòduls va generar uns cossos reculats respecte els altres que es van remarcar, en façana, amb diferent acabat -obra ceràmica vista i mur arrebossat i pintat-. La fragmentació i el diferent acabat reduïa la percepció de linealitat del bloc i li conferia una escala més adient a l'arquitectura popular.

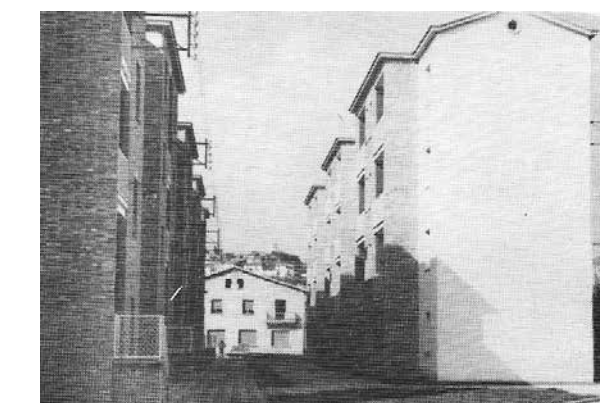
Encara que es tractés d'un bloc, la imatge simplificadora i un tant ruralista promoguda pel règim continuava present. Les finestres es disposen com transposició directa del seu interior. Les terrasses es tracten com una reducció mínima del pati de la casa rural, o sigui, pel rentat i assecatge de la roba i per l'accés al bany, sense transmetre la funció de gaudi. L'aleró de les cobertes i el perfil de les testeres reproduïen la casa rural tradicional amb coberta a dues aigües simètriques.

Per tal d'adaptar-se a la forma del solar, el bloc posterior contenia quatre mòduls i el frontal, cinc. El fet d'ocupar dos blocs lineals va generar un espai intermedi exterior entre ells, resguardat del carrer com a espai públic-privat de relació per als veïns, tot i que va resultar ofegat degut a la relació minsa entre la distància i l'alçada dels blocs. L'obra no va contemplar l'adequació d'aquest espai per a ús comú dels veïns i va restar com l'interstici entre els dos blocs. Altrament, hagués pogut acollir activitats que la manca d'espai de l'habitatge no permetia.

PÚBLIC-PRIVAT

En definitiva, es podria dir que el grup Sant Crist va resultar ser l'apilament en alçada dels habitatges mínims rurals, però amb l'agreujant que aquests perdien la innocència que adquireix una casa en planta baixa. La reduïda superfície dels habitatges, l'ús de servei de les terrasses, la disposició de les vivendes en fila i enfrontades i el poc interès per l'espai exterior comú va donar al grup un aire trist.

TRIST

25 Façanes i espai exterior públic-privat del grup Sant Crist (1954). Al fons, casa del grup Verge de Miracle (1951)
La imatge il·lustra el poc interès de la proposta en l'espai exterior públic del grup Sant Crist i, també, el canvi en el panorama de l'habitatge protegit

11. Veure l'article: Sambricio Rivera-Echegaray, Carlos: "De la arquitectura del nuevo estado al origen de nuestra contemporaneidad: El debate sobre la vivienda en la década de los cincuenta". Arxíu digital de UPM http://oa.upm.es/1706/1/SAMBRICIO_ART_2000_02.pdf

26 Façana dels habitatges del grup Sant Domènec, en un entorn perifèric

Indicis d'un canvi. El Grup Sant Domènec

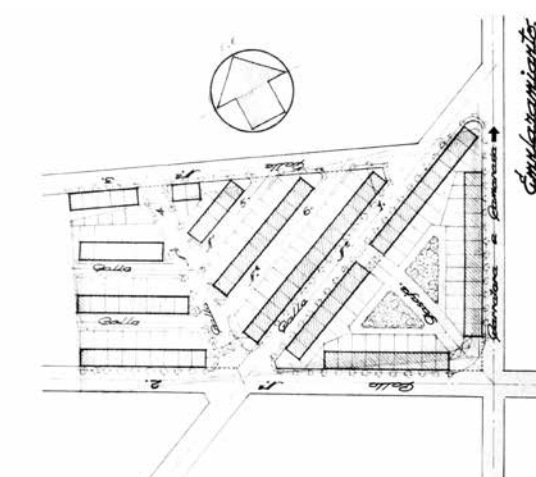
PERIFÈRIC

Entretant s'anava construint els grups Santa Maria i Sant Crist, l'Ajuntament va empènyer la realització d'una nova actuació, el Grup Sant Domènec, que havia d'ocupar els terrenys que el Pla Villalonga havia reservat com a ampliació a la zona nord-est de l'Eixample (D en fig 1). El fet que se situés més enllà de la carretera de Lleida- límit psicològic de la ciutat- conferia també a aquest grup un caire perifèric, tal com havia succeït amb l'anterior grup. Per a la seva consolidació es van encarregar dos projectes. El primer definia la construcció de 100 habitatges i el va realitzar l'any 1953 (fig 27 i 28), l'arquitecte M Casas Lamolla, autor del grups dels grups Comtes d'Urgell i Verge del Miracle. L'obra havia de ser promoguda conjuntament amb l'INV, però no es va cristal·litzar i, finalment, no es va construir. El segon, redactat per Marià Gomà l'any 1959, va proposar un grup de 105 habitatges, de promoció directa de l'Ajuntament dels quals tan sols es construïren 6 habitatges en filera.

L'anàlisi requereix destacar el tractament que en feia de l'habitatge el primer projecte no construït perquè, tot i tractar-se d'un plantejament d'habitatge mínim rural, es percep una major cura per a la recerca del benestar en l'habitatge, que M Casas Lamolla ja havia fet aflorar al seu projecte de cases barates. Aquest es basa en una concepció de la planta (fig 28) que repara en l'estudi de la circulació -minimitzant l'espai que hi destina-, en la concepció seqüencial de les estances, i, sobretot, en la decisió de destinar un espai de tribuna, en el qual, el gaudi és la seva única funció. Cal considerar la importància d'introduir aquest element, perquè, fins al moment, aquest tipus d'espais s'havien reservat per a habitatges de major repercussió social. El mateix arquitecte destacava la tribuna com un "espai tranquil" a l'explicació de l'habitatge a la memòria descriptiva del projecte ¹² :

ESPAI TRANQUIL

"El tipo de vivienda que se proyecta, es de una sola planta, con distribución única, a base de : comedor-estancia-cocina de una superficie de 19,49 m2 que permite no obstante en su perímetro la localización del espacio destinado a la cocina en la parte posterior de la vivienda, con independencia y enlace directo con el patio o corral posterior, (...); se completa el conjunto con un pequeño cancel que permita la disposición de dos puertas para el acceso a la estancia y proporcione a la distribución un espacio tranquilo a modo de tribuna junto a su fachada principal "

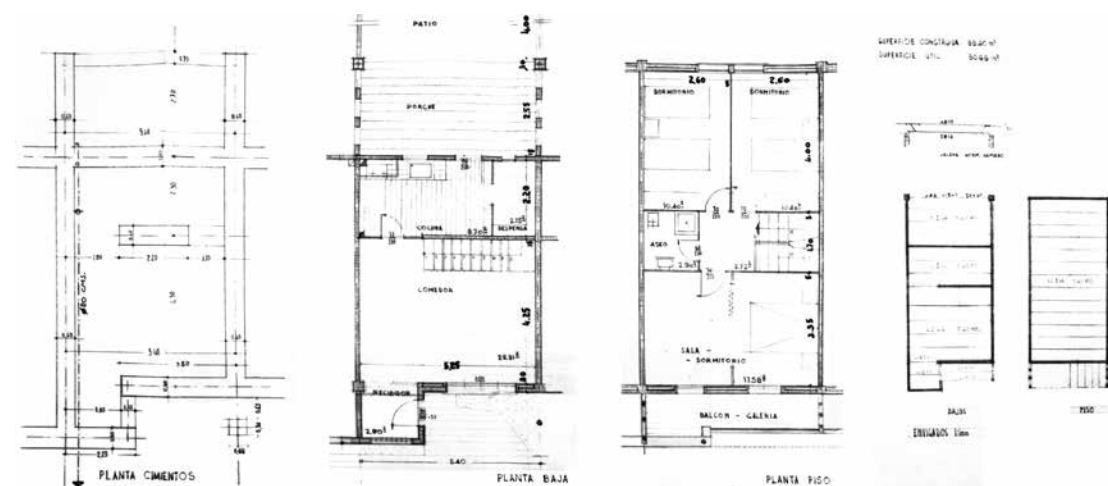

27 Emplaçament del l'avantprojecte de M Casas Lamolla

28 Habitatge tipus de l'avantprojecte de M Casas Lamolla

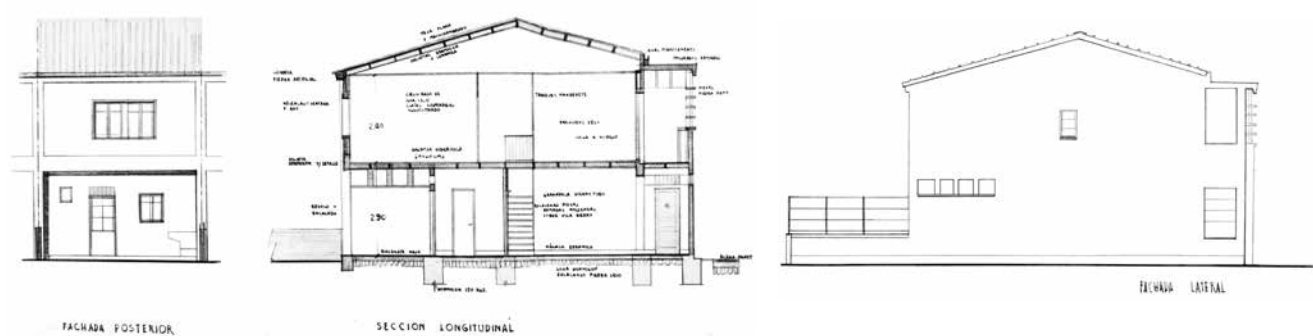
12 Memòria descriptiva del projecte "Grupo de 100 viviendas de renta reducida en la ciudad de Balaguer", arquitecte Manuel Casas Lamolla, octubre 1953. Fons Memòria Gestió Municipal. Exp 1229

29 Plantes del l'habitatge tipus del projecte definitiu de Marià Gomà

30 Façana principal del projecte definitiu de Marià Gomà

31 Façana posterior i secció del projecte definitiu de Marià Gomà. La secció il·lustra les dos pells de l'edifici en la loggia que s'avança al carrer.

BENESTAR

La poca diferència de superfície respecte a la casa proposada al grup Santa Maria no bastaria per justificar la recerca de benestar en aquest habitatge, sinó que sembla tractar-se d'una opció particular de l'arquitecte segons el seu enteniment de l'arquitectura domèstica. El fet que aquest habitatge no es construís comporta que l'aposta per al benestar com a objecte del projecte en l'habitatge humil no va trobar lloc en aquest indret.

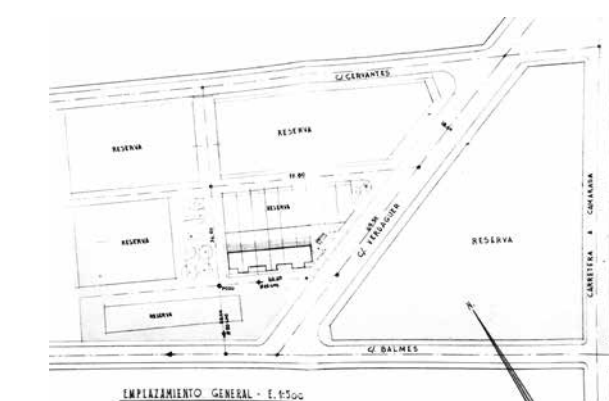
En canvi, la repercussió de la façana (fig 28) l'assimila al grup Santa Maria i l'arquitecte segueix fidel als models imposats vigents: abandona el regionalisme de les cases barates, per adoptar una imatge resultant de la distribució interior sense cap intenció plàstica.

GESTIÓ AUTÒNOMA

L'any 1959, l'Ajuntament ha de renunciar a l'expedient de construcció del grup Sant Domènec iniciat conjuntament amb l'INV, per no adequar-se a les noves normatives referent a habitatge. Conscient que l'escassetat d'habitatge encara era un problema a solucionar, l'administració local inicia un nou expedient que hauria de promoure a través d'una gestió municipal autònoma, amb unes noves premisses que expliquen l'anhel de creixement econòmic i social de la ciutat present a l'últim any de la dècada dels 50. Segons documents redactats per l'Ajuntament, el nou grup hauria de tenir diferents condicions tècniques i econòmiques, donat el seu emplaçament òptim que, segons l'ens municipal, requeria millors edificacions que el grup Santa Maria. Per tant, des de l'entitat local, es volia promoure una millora a la vivenda, no com una necessitat global de tot habitatge sinó en relació a l'emplaçament que ocupava. Aquesta jerarquització social en la construcció de la ciutat es torna a testimoniar amb l'ampliació del grup Santa Maria amb els mateixos habitatges inicials, en el mateix moment.

JERARQUITZACIÓ SOCIAL

El nou projecte de sis habitatges va ser redactat per Marià Gomà¹³. La seva construcció hauria de servir com a model per a la futura ampliació del grup, ja no subvencionada, actuant com a reclam per a la venda (fig 32). En aquell moment, se cercava una imatge de l'Eixample que no s'identifiqués amb escassetat i pobresa, sinó amb l'impuls d'una ciutat creixent econòmicament i socialment. Sens dubte, aquest punt permetrà un nou tractament en la façana del projecte que, com es veurà, representarà un canvi estilístic i conceptual respecte les anteriors actuacions que, des de l'administració, s'havien dut a terme a la ciutat.

32 Emplaçament del projecte definitiu de Marià Gomà, de 6 habitatges i previsió d'ampliació

13 Projecte "Barrio de Santo Domingo", arquitecte Marià Gomà, octubre 1959. Fons de Memòria Gestió Municipal. Reg.1231

Tot i les intencions inicials, el grup no va prosperar i es limità als sis habitatges descrits. Aviat, la promoció privada s'encarregaria d'abastar d'habitatge a la ciutat i l'Ajuntament podria despreocupar-se'n.

La tipologia d'habitatge no és comparable amb el dels grups Santa Maria ni, tampoc, al projecte inicial d'aquest mateix grup. Ara calia plantejar un habitatge que l'ajuntament presentava com "d'una superfície útil d'uns 90 metres quadrats, amb jardí darrera la casa"¹³, que desplaçava, definitivament, el concepte d'habitatge mínim rural i, també, de corral i hort.

La planta se soluciona correctament, amb estances generoses i sense gran repercussió d'espais interiors de circulació. El projecte incorpora espais exteriors construïts, que l'habitatge mínim rural no es podia permetre, com l'accés des del carrer, la terrassa en planta primera i l'espai porxat que dona al pati posterior. De totes maneres, el tractament d'aquests espais exteriors no es fan des de la recerca de benestar de l'habitatge, sinó des de la intenció d'obtenir una imatge determina de l'obra.

En aquest sentit, cal destacar la seva façana principal, orientada a sud-est, on s'avança una primera franja de l'edifici en forma de *loggia* a doble alçada destinada als espais d'accés i terrassa, que concedeix un gruix considerable a l'espai intermedi entre el carrer i l'interior de l'habitatge. En aquesta primera pell, l'arquitecte mostra un tractament modern dels elements que combina amb una composició clàssica tripartida de façana, fins aleshores reservada per a edificis de més índole social: totxo ceràmic per a la base -pes-; gelosia de lames de cantell de pedra artificial a la planta primera -alleugeriment-; i ràfec horitzontal de formigó que alterna trams buits a mode de pèrgola i que emmarca i unifica els sis habitatges -remat. Curiosament, després d'aquesta primera franja, l'edificació continua a través d'una manera tradicional i senzilla de construir –coberta inclinada de teula, façana tradicional amb acabat arrebossat i forats al mur que defineixen les finestres de cada estança (fig 30 i 31). Aquesta segona pell de l'edifici no té repercussió en la visió externa de l'obra des del carrer.

En aquestes cases en filera, la façana en contacte amb el carrer esdevé un manifest de "modernitat" que sens dubte devia representar un esforç constructiu per a l'època i el context, que l'obra compensaria amb un desenvolupament tradicional de la resta de l'edifici. D'aquesta manera es dona fe dels dos llenguatges

i tècniques que ja podien començar a conviure a la ciutat.

L'acceptació per part de l'Ajuntament d'aquesta nova imatge s'explicaria per l'entusiasme de presentar una nova ciutat i un creixement pròsper, que esdevindrà encoratjador per a altres projectes.

En resum, l'evolució i resolució final del grup Sant Domènec materialitza tres fenòmens que s'estaven produint a la ciutat i que ajuden a entendre la posterior arribada de l'arquitectura objecte d'estudi: En primer lloc, atribueix la recerca del benestar de l'habitatge al major o menor grau d'implicació de l'arquitecte, independentment de la superfície, com demostra la tribuna de la proposta de M Casas Lamolla. En segon lloc, explica el traspàs que s'iniciava de responsabilitat enfront l'habitatge social des del govern franquista als ajuntaments locals i, posteriorment, aquests al sector privat. Per últim, explica l'adopció d'un nou llenguatge, encara no destil·lat, que l'arquitecte Marià Gomà comença a introduir a la ciutat (fig 33).

I d'aquesta manera, el grup d'habitatges Sant Domènec, tanca el recorregut de l'habitatge de promoció pública durant les dècades dels 40 i 50 en aquest indret de ponent

SECTOR PRIVAT

MODERNITAT

33 Les façanes testimonien els dos llenguatges i sistemes constructius de l'obra

13 Segons carta de l'Ajuntament de Balaguer. Fons municipal de Balaguer. Núm. Registre 1229

34 Imatge aèria de Balaguer als primers anys 50, on es pot apreciar la poca construcció a l'Eixample.

DE LA TRADICIÓ AL NEOCLASSICISME

Si durant els anys 40 i 50, els grups d'habitatge de promoció pública havien iniciat la "colonització" del vast territori de l'horta – ocupat, fins aleshores, per edificacions d'ús rural, algunes cases de pagès i naus entre mitgeres al llarg de la carretera- l'habitatge d'entitat privada i l'edifici d'ús públic no van gaudir del context que els permetés acampar en els grans buits de l'Eixample embastat.

De manera excepcional, al llarg d'aquests anys, poques edificacions s'anaven emplaçant amb una certa distància entre elles i ocupaven els solars que l'especulació i la jerarquizació de la ciutat estava reservant a cada tipus d'edifici. La tesi creu convenien fer un breu repàs sobre algunes d'aquestes obres perquè constitueixen el testimoni de les diferents maneres en què l'arquitectura va recalcar en una ciutat descentralitzada i, també, de la manera que la seva concepció podria influenciar en el següent esglaió del recorregut de l'arquitectura en aquest indret. A la vegada, pot ajudar a establir els trets diferencials amb allò que succeïa en altres indrets propers que, a la fi, explica la incidència del territori, dels protagonistes i dels medis sobre l'arquitectura en cada moment.

Dues maneres de fer. L'edifici d'habitatges privat

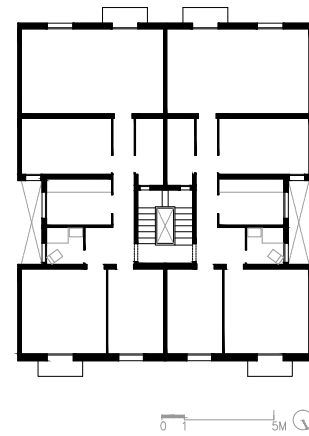
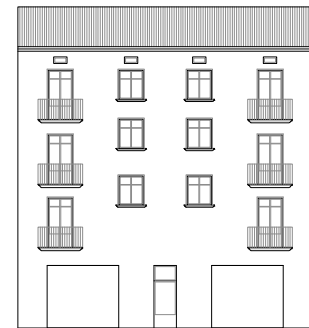
Pel que fa a l'habitatge d'origen particular, durant les dues dècades posteriors a la guerra civil, es van edificar a la ciutat poques obres d'habitatge perquè la majoria de la població no s'ho podia permetre econòmicament.

La seva construcció es va realitzar a través de dues maneres de fer. Una, era la transposició directa de l'arquitectura tradicional d'edificació entre mitgeres de murs de càrrega. L'altra, i normalment de major repercussió econòmica, era la que naixia d'una base historicista aportada per la majoria dels arquitectes lleidatans notoris a la província que, en aquests moments, restaven fidels al repertori neoclassicista. Aquesta segona manera de fer va deixar pocs testimonis a la ciutat, degut al baix nombre d'encàrrecs.

Les poques famílies adinerades disposaven de cases "nobles" als carrers més privilegiats del casc històric, al marge dret del riu Segre, i no mostraven cap voluntat de desplaçar-se en un terreny que encara els hi semblava inhòspit. Algunes d'aquestes famílies van fer construir, a l'altre marge del riu, uns edificis entre mitgeres destinats a lloguer. En no instal·lar-hi la seva residència, els clients no van sol·licitar una imatge representativa de l'edifici i aquest es va construir segons l'arquitectura tradicional d'edificació entre mitgeres amb murs de càrrega. Com a exemple, s'il·lustra el dibuix de planta i façana d'un d'ells. Es tracta d'un edifici d'habitatges, construït l'any 1952, que segueix la tipologia d'edifici entre mitgeres de profunditat considerable i que forma part d'una illa definida pel Pla Villalonga, (1952), al carrer Urgell, arran de la carretera de Lleida.

La planta mostra la jerarquizació de l'habitatge a través dels murs de càrrega, que configura dues franges externes on es disposen les peces principals. A la franja interior se situen l'escala, els patis laterals i els banys i cuines que es ventilen i il·luminen a través dels patis. L'estructuració mitjançant murs i patis dona un ordre indissoluble a la proposta d'habitatge que és característica d'aquesta tipologia d'edifici. La façana és tradicional, no regionalista, amb materials senzills i una disposició ordenada de balcons i finestres. La seva imatge no repara en aspectes estilístics, sinó en la mera correcció dels seus elements.

El punt d'inflexió en aquest tipus d'habitatge no arribaria fins el 1960, amb un augment considerable del volum de la construcció degut principalment a l'aprovació de la Ley de Propiedad Horizontal, que va

35 Dibuix de la façana i la planta d'un edifici entremitgeres a la carretera de Lleida

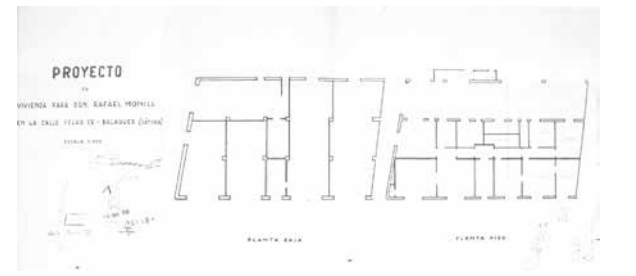
originar l'inici de la construcció d'edificis d'habitatges destinats a la venda. Aquest fenomen possibilitaria l'adquisició d'un pis per a un sector gran de la població que, en canvi, no podia accedir a la compra d'una casa.

Pel que fa a les cases de major repercussió econòmica, i també com a exemple, s'il·lustra el projecte d'una casa i consulta d'un metge, situada en un solar en cantonada enfront del riu Segre, a l'Eixample de Balaguer. El projecte el va realitzar l'arquitecte lleidatà Francesc Bordalba, l'any 1958. En aquest cas, l'edifici pretén distanciar-se de l'arquitectura tradicional amb la finalitat de "dignificar" l'edifici.

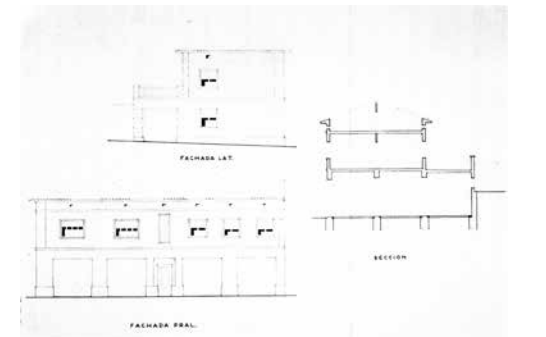
La planta neix d'un model acadèmic que soluciona el programa amb correcció i utilitza la simetria com a origen de projecte. En ella, sobta la poca repercussió de l'emplaçament en la seva resolució que desatén el privilegi de situar-se enfront del riu, una primera línia hidrogràfica que, paradoxalment, l'operació especulativa havia reservat per a l'encàrrec privat. Pel que fa a la façana, els forats transcriuen directament les obertures que defineixen la distribució interior i s'ornamenta amb elements propis de cases de més alt nivell adquisitiu: pedra tallada a la planta baixa i a les cantonades de planta pis, i motllures que defineixen la composició tripartida de la façana, sense arribar a un desplegament ostentós del repertori neoclàssic que, en aquest indret, pràcticament no va avarar.

PRIMERA LÍNIA

REPRESENTATIVA

36 Planta de la casa i consulta per a un metge davant del riu

37 Façana i secció de la casa i consulta per a un metge davant del riu

38 L'Institut Laboral de Balaguer d' A Sanchís (1952)

39 Govern Civil a Lleida. Reconstrucció de LI Domènech (1955)

40 Edifici Roig Nadal-Balasch a Lleida(1948) de LI Domènech

L'absència de la pressió oficial. L'edifici d'ús públic.

Des del punt de vista de l'ens oficial, la ciutat no requeria nous edificis públics perquè el casc històric disposava d'aquells que s'assignaven a la ciutat rural: l'ajuntament, les esglésies, les escoles, l'espai per al mercat- que es realitzava a la plaça porticada-, l'escorxador i la bàscula.

A més, des de l'entitat privada, tampoc es va promoure l'edifici d'ús públic ja que, en aquestes dues dècades, la ciutat no ho reclamava degut al immobilisme de les estructures socials, econòmiques i culturals.

Encara que constitueixi una excepció, es fa necessari comentar l'únic edifici oficial que es va construir en la part nova de la ciutat, el de l'Institut Laboral (fig 38), perquè testimonia una manera de fer que en d'altres indrets sí es va instaurar en aquesta època i que, aquí, tan sols va deixar aquest únic exemple.

El projecte va ser realitzat per l'arquitecte Antonio Sanchís, l'any 1952. La seva autoria, en el mateix moment del projecte del grup Sant Crist, corrobora el desequilibri que des del règim s'atribuïa entre l'arquitectura domèstica i l'oficial. Sense entrar en consideracions d'estil, l'edifici de l'Institut es va realitzar a través d'un repertori mimètic, aplicat sense cap afany de mal·leabilitat ni d'adaptació al lloc.

L'obra va ser ben rebuda, per allò que el seu ús significava a la ciutat, en ser el centre on s'impartien els estudis d'ensenyança mitja i professional. Però, pel que fa a la seva imatge, no va crear precedent degut, segurament, a la llunyania que de l'oficialitat se'n percebia a la ciutat. El seu emplaçament, entre el camp de futbol municipal i uns enormes sitges de cereal, no deixava d'accentuar la seva descontextualització. L'edifici es va presentar inert, aliè a l'espai que l'envoltava, a l'orientació i al bullici que acollia. Encara avui, sembla un convidat incòmode.

Si s'admet que aquest únic edifici oficial no va crear precedent, es pot assumir que a l'àmbit d'estudi de la tesi, l'arquitectura no es va veure sotmesa a la pressió dels edificis oficials, com sí va succeir en altres indrets.

CONVIDAT

PRESSIÓ

Així, un fet molt diferent es va donar a la ciutat de Lleida durant aquestes dues dècades, malgrat disposar d'una orografia i un creixement similars. La seva condició de capital de província i seu governamental, el va dotar d'una sèrie d'edificis d'ús públic (fig 39) - ja fossin oficials o d'entitat privada- que es van realitzar a través d'un "estil historicista de base clàssica" -segons la definició de J Porta Casanelles²- que seguia els preceptes que, des del règim i la docència general de les escoles d'arquitectura, s'assignaven per a aquest tipus d'edificis. En tractar-se d'una població molt més gran que la de Balaguer, Lleida gaudia d'una societat adinerada més nombrosa, i no merament rural, que permetia encàrrecs privats. Molts d'aquests encàrrecs van adoptar la imatge dels edificis oficials a l'hora de dignificar les seves propostes (fig 40). Tot i això, no es pot generalitzar, ja a la segona meitat de la dècada dels 50 també van haver edificis que constituïen casos excepcionals en apostar per solucions espontànies, i d'altres que mostraven inquietuds de recerca (fig 41).

Un altre cas diferent, va ser el d'Agramunt, ciutat que s'aproxima al creixement de Balaguer per la dimensió i el tipus de societat. Aquesta ciutat va patir una important destrucció durant la Guerra Civil que també va afectar a la majoria dels edificis públics. La gestió de l'organisme oficial Regiones Devastadas³ va ordenar la construcció d'aquells edificis que s'assignaven a les poblacions rurals -l'escorxador, el mercat, la bàscula, la casa del rector, la casa del mestre, la casa del metge-, la majoria dels quals va projectar LI Domènech Torres¹, "arquitecte cap de l'oficina de projectes" de l'organisme des de l'any 1940. Les obres responen a la qualitat projectual que caracteritzava al seu autor però des d'un servei a la imatge ruralista requerida per l'arquitectura oficial. De nou es troba una translació del rural al ruralisme, tal com havia succeït amb les cases barates del marge esquerra del riu Segre al seu pas per Balaguer. És curiós, com algunes de les obres d'encàrrecs particulars, que en aquesta població sí es van realitzar durant aquestes dues dècades, van adoptar elements com la torre, la porxada, les finestres en arc i les llindes i brancals de pedra, que semblen extrets dels mateixos edificis públics.

Així doncs, l'edifici públic d'aquestes dues poblacions il·lustra com els edificis oficials es caracteritzaven per seguir un model predefinit que depenia del rang de l'edifici- culte-provincià o rural-. Sovint, aquests edificis esdevenien mirall per a aquells que volien "dignificar" l'arquitectura domèstica, tal com ha anat

41 Edifici d'habitatges al carrer Vila de Foix a Lleida de LI Domènech (1955) que il·lustra la recerca d'un nou llenguatge

42 Mercat d'Agramunt de LI Domènech per a RD (1947)

¹ Lluís Domènech Torres (1911-2002), nét de Lluís Domènech Montaner, va ser un arquitecte nascut a Barcelona que, després de la guerra civil, s'instal·là a la ciutat de Lleida. Els seus projectes tant des de l'encàrrec particular, com des del càrrec d'arquitecte municipal de Lleida o de cap de projectes de RD, estaven impregnats d'un gran rigor i qualitat arquitectònica. El classicisme derivat de la docència rebuda, l'amable rotunditat de les seves propostes per a RD i la recerca d'un nou llenguatge arquitectònic plasmat en el seu edifici del carrer Vila de Foix de Lleida, fan que sigui un exemple de qualitat dels diversos camins que l'arquitectura prenien a les terres de Ponent, durant els anys 40 i 50

43 Imatge des d'un vol aeri del 1956-57 on s'identifica els edificis que "Els preliminar. Anys 40 i 50" ha descrit

1. Grup Comtes d'Urgell 2. Grup Verge del Miracle 3. Grup Santa Maria 4. Grup Sant Crist 5. Grup Sant Domènec
6. Edifici entremitgeres a la carretera de Lleida 7. Casa i consulta per a un metge davant del riu 8. Institut Laboral

succeint també en èpoques més properes. En el cas de Balaguer, el fet de no disposar de context per a l'edifici públic va fer que l'arquitectura no es ressentís de la seva pressió.

INNOVACIONS Paral·lelament, la nau entre mitgeres -destinada a magatzem, comerç o indústria manufacturada de productes agrícoles- evolucionava, a l'Eixample de la ciutat, aportant innovacions estructurals i tècniques que més tard ajudarien a la incorporació d'alguns sistemes constructius en els edificis d'habitatges i, per aquest motiu, cal fer-li una especial menció (fig 44).

Les exigències de la seva construcció van iniciar als treballadors de l'obra a una certa especialització en el treball que posteriorment els requeriria la resta d'edificis. Malgrat la seva aportació en el desenvolupament dels sistemes constructius, en aquest indret no va existir el context per a que edificis industrials aportessin aires nous en el camp expressiu com sí havia succeït en altres llocs, ja que pràcticament es va tractar de magatzems entremitgeres que havien d'allotjar una activitat que requeria un espai lliure d'estructura.

Com a conseqüència, en aquesta població no va arribar l'arquitectura oficial de l'edifici administratiu de caire oficial o rural. Tampoc hi van recaure uns edificis representatius del status econòmic i social dels seus propietaris. Motius econòmics, culturals i geogràfics, van originar un aïllament durant dues dècades, no tan sols de les tendències culturals europees, com succeïa a la resta de l'estat, sinó, també, respecte a aquells edificis que tabulaven el què s'havia d'esperar d'una obra "digna". Aquest fet, segurament, va desbloquejar la societat de limitacions mentals a l'hora de rebre els nous edificis que en aquest indret s'instauraran amb major llibertat que en altres ciutats properes als primeríssims anys 60.

ALLUNYAMENT L'allunyament de la pressió oficial, però també de la pressió provinciana de l'edifici "noble", deixava espai per on entrar noves aportacions.

44 Construcció de la nau per a panificació a Balaguer realitzada pels constructors Profitós.

2 Portella Casanelles, Jaume "Descobrir Lleida. Passejant per l'arquitectura del segle XX" Ed. March, 2005

3 A l'any 1938, el nou règim va crear la *Dirección General de Regiones Devastadas y Reparaciones*, que depenia del Ministeri de Governació, per orientar i reconstruir els danys de la Guerra Civil, en el patrimoni urbà, públic i privat. Els projectes i les obres, en la majoria dels casos, es realitzaven directament pels serveis de RD.

La seva existència es va perllongar fins a l'any 1957, encara que la seva etapa més productiva va ser des de la postguerra immediata fins a finals de la dècada dels 40.

CAPÍTOL III

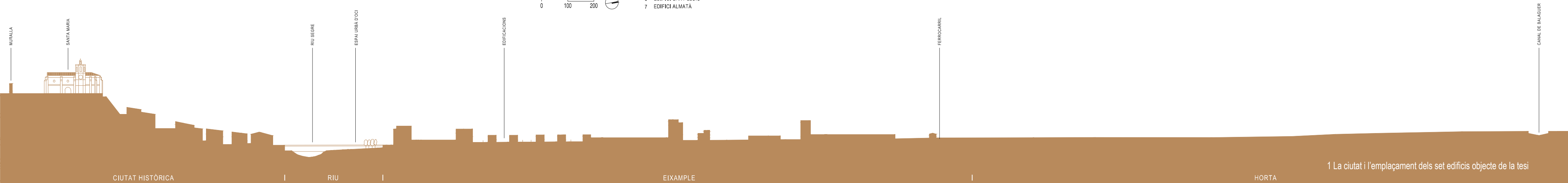
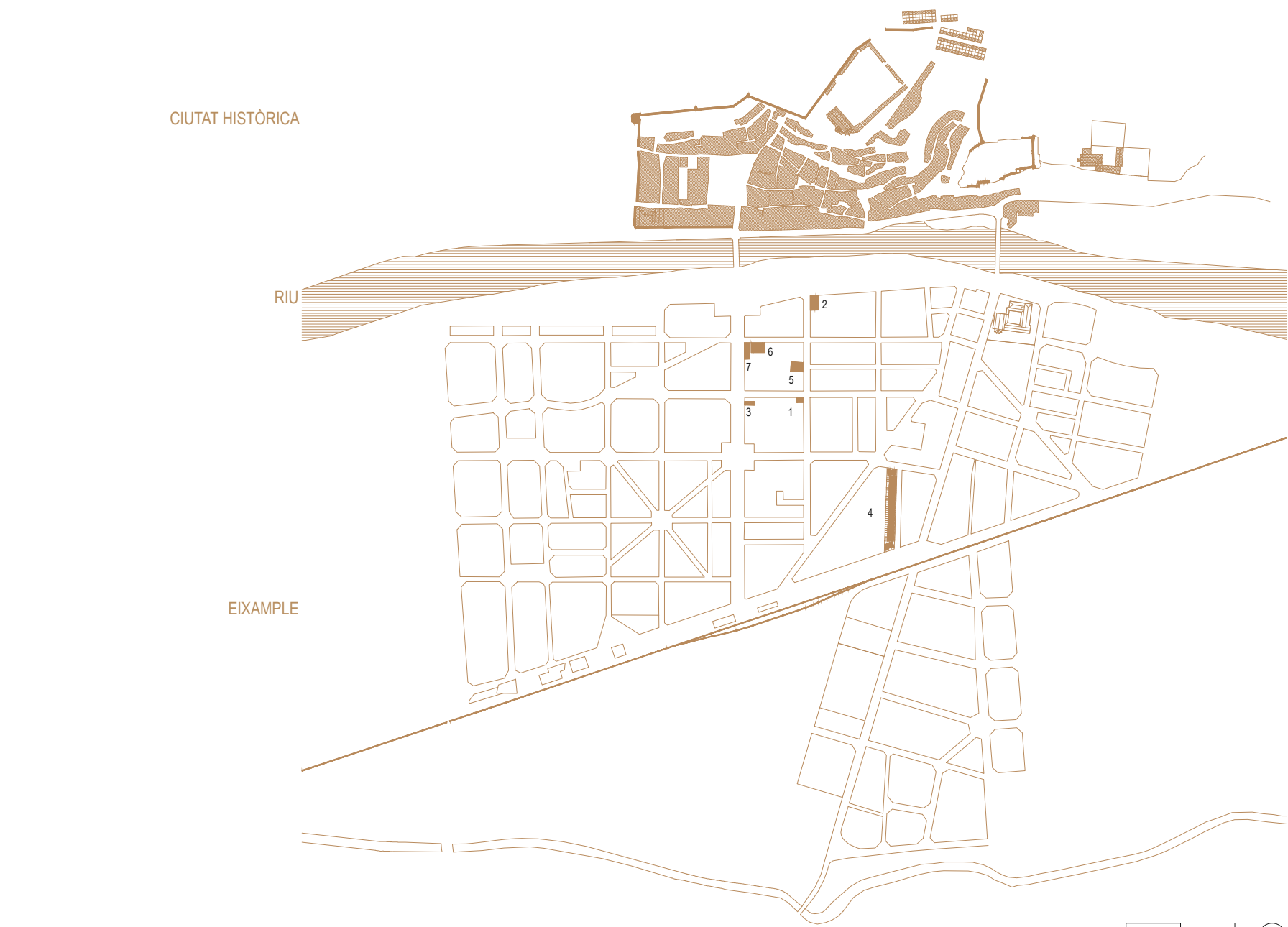
ELS EDIFICIS

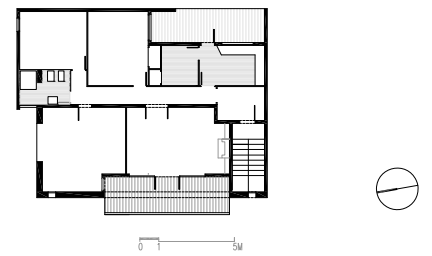
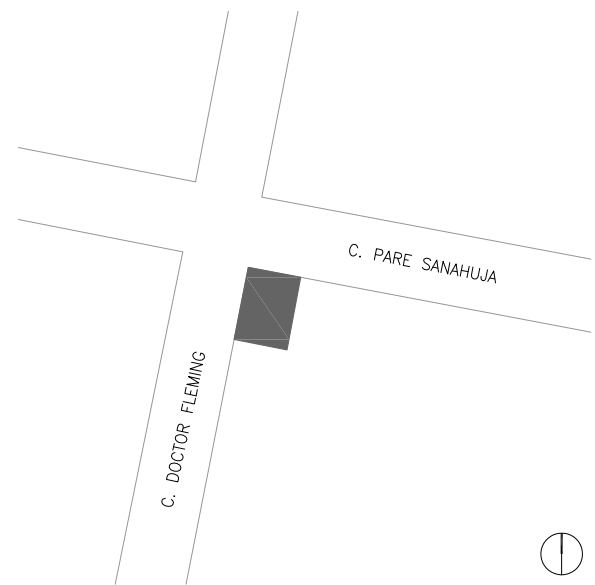
Recent arribada la dècada dels 60, l'Eixample de Balaguer va acollir una arquitectura que va respondre al lloc amb la creació d'uns edificis de gran qualitat i dignitat que, amb mitjans locals, van aportar a aquest territori descentralitzat del ponent català els elements característics de la modernitat en arquitectura. Aquesta modernitat es va manifestar en una nova concepció dels edificis d'habitatge, a partir d'ara de promoció privada, que negava l'ús dels repertori de base historicista neoclàssica i que cercava una expressivitat que anava més enllà de la mera disposició correcta dels elements de l'arquitectura tradicional. D'aquesta manera, l'arquitectura es va presentar com un vehicle capaç de fer arribar les noves tendències culturals, d'accelerar el desenvolupament del procés constructiu, de motivar la il·lusió de diferents estaments de la societat i de fer agradable la vida als usuaris.

En aquest apartat de la investigació, es pretén mostrar els edificis d'una manera descriptiva, gairebé a manera d'inventari, amb l'afany de marcar una tabula rasa per poder, posteriorment, entrar en la lectura de cadascun d'ells des d'unes perspectives pròpies de la tesi.

Les il·lustracions que es presenten són, d'una banda, reproduccions dels plànols originals dels projectes extrets, en la majoria dels casos, d'expedients administratius d'obra i, de l'altra, de fotografies de l'època, principalment. A l'Annex III, s'adjunta el redibuix de les plantes dels edificis a una major escala amb la finalitat de facilitar la comprensió de les obres objecte de la tesi.

- 1 CASA TARTERA
- 2 EDIFICI PIJUAN
- 3 EDIFICI CAMPÀS-DELSAMS
- 4 CASES EN FILERA CARRER CADÍ
- 5 EDIFICI PARE SANAHUJA
- 6 EDIFICI SANT LLUÍS
- 7 EDIFICI ALMATA

Arquitecte	Damià Solanes
Aparellador	Federico Letamendi
Constructor	Josep Torremorell
Propietari	Josep Tartera
Any projecte	1960
Any obra	1961

2 Dibuix de situació i planta primera i dades de l'obra

3 La casa Tartera en un moment de la seva construcció. Els carrers secundaris de l'Eixample tot just estave

CASA TARTERA

La casa Tartera és un habitatge unifamiliar entre mitgeres situat en un solar a la cantonada nord-oest d'una illa del centre de l'Eixample. L'any 1959, Josep Tartera la va encarregar a l'arquitecte Damià Solanes -a través de l'aparellador Federico Letamendi- per establir-hi la seva vivenda.

El projecte va disposar la façana principal de l'edifici al carrer Dr Fleming -que connectava el grup Verge del Miracle i el grup Sant Crist amb al passeig de l'Estació- on s'anaven ubicant diversos edificis d'habitatge unifamiliar entre mitgeres enmig de parcel·les d'horta. En canvi, l'orientació nord es va reservar per la façana secundària que va adquirir un cert grau d'abstracció.

El programa respon a una tipologia molt estesa a les zones urbanes d'àmbit rural: una planta baixa de gran alçada, com a magatzem de vehicles agrícoles o ramaders, sobre la qual se situa una sola planta per a ús d'habitatge. Aquest fet, comunament, origina uns edificis amb una certa desproporció entre les dues plantes, però, en aquest cas, el tractament unitari de les obertures li atorga una proporció harmoniosa.

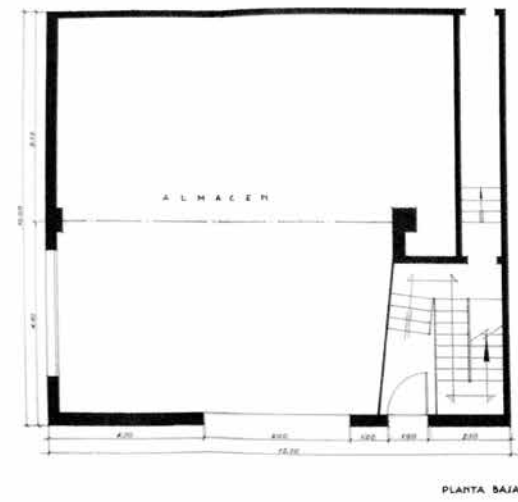
La planta de l'habitatge està solucionada amb correcció, molt pendent de la seva repercussió en façana. S'organitza a través de dues franges longitudinals que responen a les seves crugies estructurals. La franja posterior sobrepasa el pla de façana i origina un voladís sobre el carrer orientat a nord. Al centre de la franja davantera es disposen la terrassa i la sala d'estar; en la cantonada, el dormitori principal; i en el costat oposat, l'escala. A la franja posterior, s'agrupen dos dormitoris, el bany, la cuina i el passadís.

Volumètricament, l'edifici està solucionat com un cub d'obra vista, en el què es desenganxa un pla suspès arrebossat de color blanc, en la façana nord. El mateix volum queda interromput, a la façana oest, per un forat que engloba els accessos de planta baixa i el balcó de planta primera, des d'on sobresurten, de nou, dos plans de color blanc: el ràfec, horitzontal, i l'ampit de terrassa, vertical.

Pel que fa a la construcció, l'arquitecte utilitza els materials i els sistemes tradicionals: obra de totxo d'un peu, que deixa vist, i de mig peu, per arrebossar. L'estructura és de murs de càrrega i forjat unidireccional, i la coberta inclinada, que no mostra en façana, és de teula ceràmica.

4 La casa Tartera amb la planta baixa com a magatzem de vehicles de transport agrícola. Al fons, el grup Sant Crist

PLANTA BAJA

PLANTA PISO

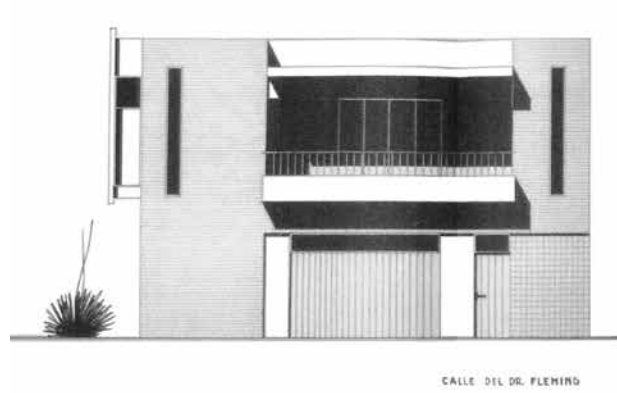

D. JOSE TARTERA COTOMAT	
EL PROPIETARIO:	CASA Y ALMACEN Calle de Fleming nº17 BALAGUER (Lleida)
EL ARQUITECTO:	Mayo 1960 Escala 1:50 diseñado: C. Bagés 405-1 Damián Solares Nebot, ARQUITECTO

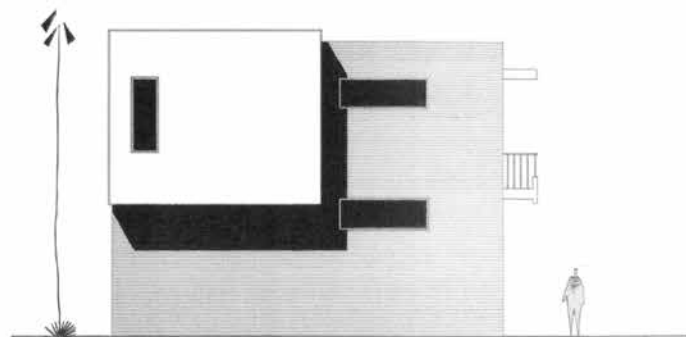
- ABSTRACCIÓ
- CONSTRAST
- CONCEPTUAL

En aquesta obra primerenca a la ciutat ja apunten els elements que sorgiran en els edificis posteriors: l'abstracció de les façanes amb l'ús de materials tradicionals i senzills, el contrast cromàtic, la netedat conceptual en façana i la correcció funcional de les plantes. Tot plegat, uns trets que acosten l'obra a la modernitat de l'arquitectura del nord d'Europa que s'havia convertit en el punt de mira d'arquitectes catalans que creien en la modernització de l'arquitectura enfront la formació rebuda i les tendències classicistes des de la postguerra.

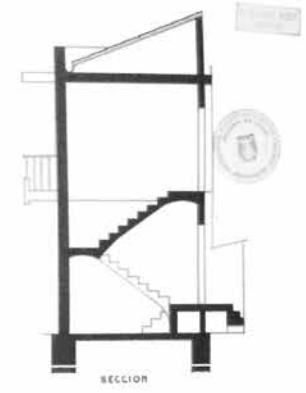
5 Plantas de la casa Tartera

CALLE DEL DR. FLEMING

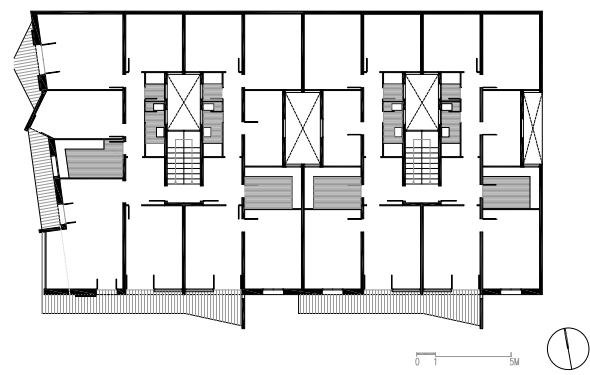
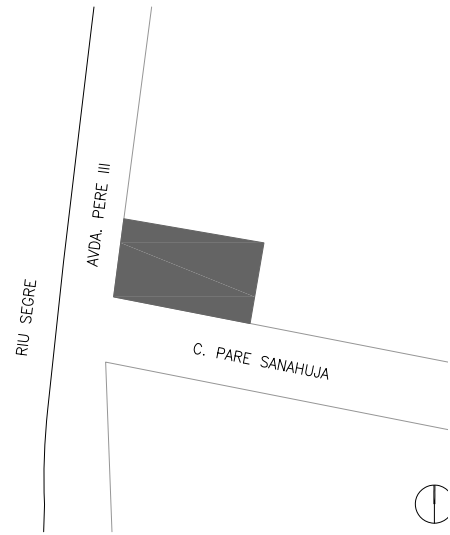

FACHADA C/ HISTORIADORES P. SARAUJA

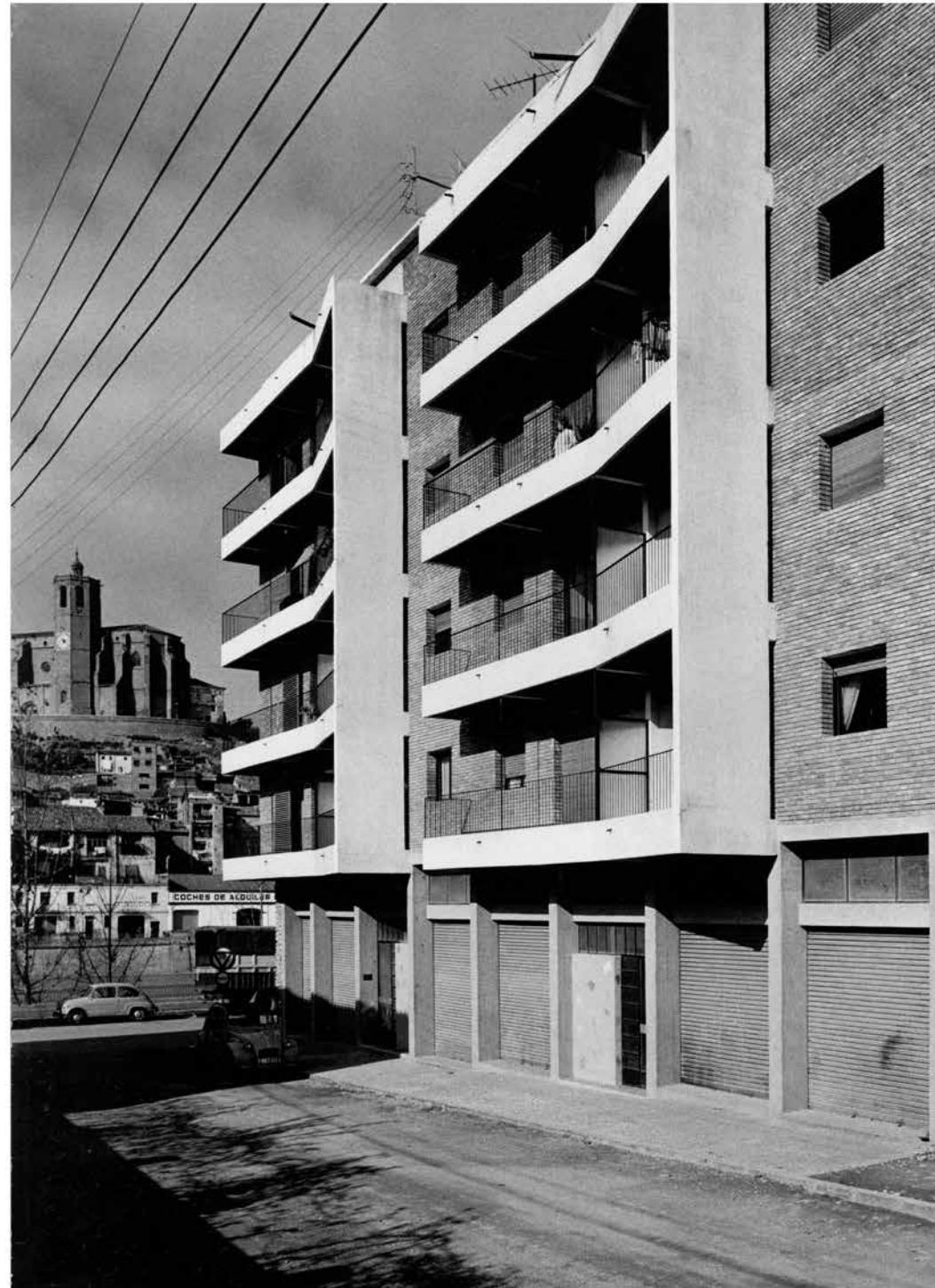
SECCION

6 Façanes i secció de la casa Tartera

Arquitecte	Damià Solanes
Aparellador	Federico Letamendi (doc.administrativa) Josep Monseny
Constructor	Constructors Profitós
Propietari	Lluís Pijuan i Dolors Canadell
Any projecte	1960
Any obra	1962

7 Dibuix de situació i planta tipus i dades de l'obra

8 Edifici Pijuan, des del carrer perpendicular al riu Segre. Al fons, la ciutat històrica amb Santa Maria. En primer terme, les terrasses dels habitatges que giren a l'extrem el seu perímetre, cap a les vistes

EDIFICI PIJUAN

L'edifici Pijuan també es troba en un solar en cantonada al nou Eixample, tot i que, en aquest cas, en el privilegiat front del riu. L'edifici de planta baixa i quatre plantes pis va ser encarregat pels propietaris Lluís Pijuan i Dolors Canadell, que es van reservar dos habitatges en planta primera per a residència familiar i, la resta, els van destinar a lloguer. L'arquitecte Damià Solanes, que ja havia treballat amb l'aparellador Federico Letamendi, va entrar en contacte, en aquesta obra, amb els constructors Profitós i, des d'aleshores, van constituir una relació laboral que es va mantindre en la majoria dels edificis de l'arquitecte a la ciutat.

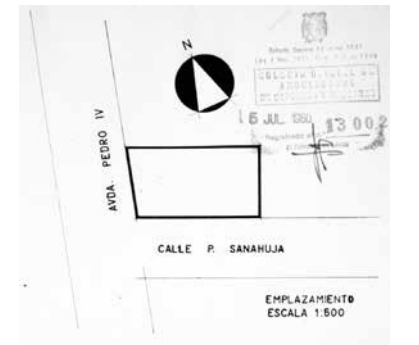
VISTES

La forma dels solar és gairebé rectangular, però l'angle obtús del xamfrà origina una geometria lleugerament irregular. El costat curt, a oest, dona al vial enfront del riu -Pere IV- i gaudeix de les vistes privilegiades del Segre i el Balaguer històric; mentre que el costat llarg, a sud, sobre el qual s'organitza la major part de la planta, dona al carrer Pare Sanahuja.

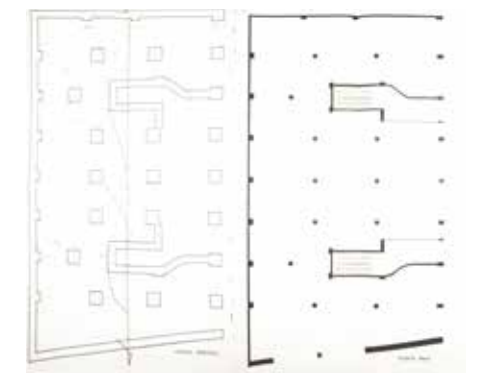
RACIONALITZACIÓ

La repercussió considerable de mitgera cega dota el projecte d'un atractiu especial a causa de la racionalització de la planta a partir de patis interiors i murs de càrrega. La planta s'estructura en vuit crugies perpendiculars al carrer Pare Sanahuja: set són iguals - de 3,15 m de llum lliure - mentre que la vuitena, la de la cantonada, gira ortogonalment en voladís sobre l'angle obtús d'alineació de planta baixa i recupera la direcció del carrer amb un joc atractiu de murs i voladissos. L'arquitecte destina dues crugies per habitatge i configura una tipologia que varia en la cantonada. En l'habitatge tipus (fig 7,11) es disposen els banys, cuines i dormitoris al voltant d'un pati interior, mentre que la sala i el dormitori principal donen al carrer. La planta primera és de distribució diferent. Aquesta conté dos habitatges de gran superfície destinades als propietaris i un habitatge tipus, idèntic al de les plantes superiors. De totes maneres, aquesta disparitat en planta no repercuteix en façana.

A la planta baixa, es substitueix l'estructura de murs per pòrtics amb pilars i, d'aquesta manera, s'aconsegueix un espai diàfan per al local comercial entre els dos vestíbuls d'accés als habitatges. Pel que fa a la coberta, l'arquitecte planteja un terrat pla a la catalana on tan sols hi sobresurten les dues caixes d'escala que, en quedar enretirades del pla de façana, no tenen repercussió sobre la visió del volum de l'edifici des del carrer.

9 Emplaçament

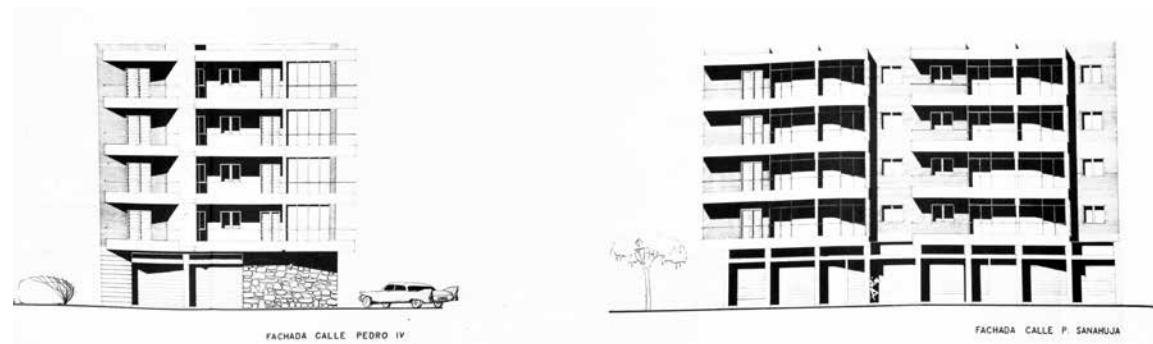
10 Fonaments i planta baixa

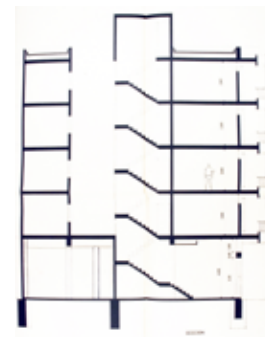
11 Planta tipus

12 Portada del projecte original lliurat a l'Ajuntament per sol·licitar llicència d'obres de l'edifici. La modernitat ja es manifesta a través de la perspectiva de presentació.

13 Façanes del projecte. En la façana enfront el riu (Pedro IV) es pot observar el paredat de còdols del riu

14 Secció del projecte

15 Cantonada de l'edifici Pijuan

En la façana del carrer Pare Sanahuja, s'alternen uns panys verticals de mur d'obra ceràmica amb uns altres totalment vidriats. Cal destacar especialment les seves terrasses en voladís, on l'arquitecte gira cada extrem oposat a les vistes per permetre, des d'elles, la visió de la ciutat històrica (fig 8). La façana enfront del riu perd aquesta claredat compositiva i es divideix en tres panys verticals, cadascun d'ells amb la seva pròpia particularitat (fig 13).

En aquest edifici, Damià Solanes utilitza els materials, no només amb un criteri constructiu sinó, també, amb un criteri plàstic. D'una banda, els ampits de les terrasses revestits de plaquetes llises brillants i blanques contrasten sobre els murs texturats marrons de l'obra ceràmica vista. De l'altra, el mur de planta baixa que dona al Segre està realitzat amb paredat de còdols del mateix riu, col·locades tal com ho faria l'arquitectura popular, i aporten a l'edifici una textura intencionada.

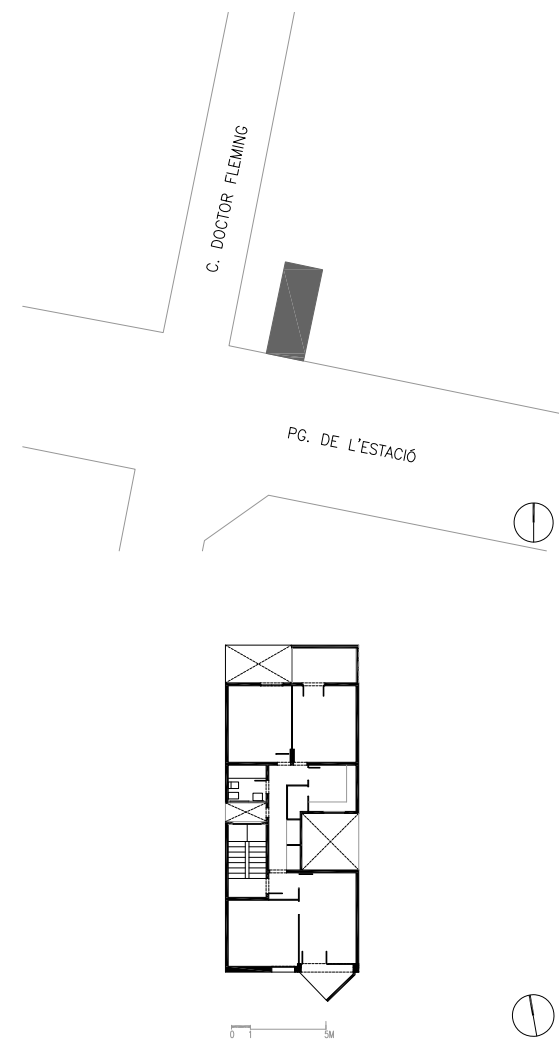
ARQUITECTURA POPULAR

ORGÀNICA

L'edifici Pijuan és una obra que coincideix amb les tendències de la convivència d'una arquitectura racional i orgànica, estesa als anys 50 a tota Europa, i difoses a Catalunya, principalment pel grup R¹, a partir de la seva primera exposició de l'any 1952².

1. El 15 de setembre de l'any 1951 es presenten els estatuts del Grup R al Govern Civil, amb l'objecte definit en el seu article 1: "Amb el nom de Grup R es constitueix a la ciutat de Barcelona una Associació que tindrà per objecte l'estudi dels problemes de l'art contemporani i en especial de l'arquitectura", tal com es cita al llibre Rodríguez, Carmen i Torres, Jorge: "Grup R" Ed. Gustavo Gili, S.A. Barcelona 1994;p.24. Els seus components en el moment inicial de gestació seran els arquitectes J Pratmarsó, J Gili, A Moragas, JM Sostres, JA Coderch, M Valls i els encara estudiants d'arquitectura O Bohigas, J M Martorell, G Girález i M Ribas. La composició del grup va anar variant al llarg de la seva existència.

2. Segons s'explica en el llibre Rodríguez, Carmen i Torres, Jorge: "Grup R" Ed. Gustavo Gili, S.A. Barcelona 1994;p.35, aquests són els trets de l'arquitectura exposa en la primera exposició organitzada pel grup R: "En rasgos generales, éstas son las características y circunstancias que rodean el conjunto de las obras presentadas en la primera exposición del grupo. Diferentes por la diversidad de sus creadores, pero ligadas a una postura de revisión crítica de los valores que los viejos teóricos ortodoxos habían asignado al Movimiento Moderno. Frente a metodologías racionales y programáticas, acercamiento empírico a los problemas planteados. Frente a los colores pasteles y al predominio del blanco, los contrastes cromáticos, vivos, casi agresivos, o bien los encajados muros de referencia arcaica y popular. De la innovación tecnológica al retorno hacia los materiales naturales, rugoso, brutos, densos de cualidades táctiles, en una renuncia a las limpias y bruñidas superficies del racionalismo. Frente a los volúmenes estereométricos, maclas y prismas fragmentados, impuros. Contra el funcionalismo objetivo se proponen cualidades psicológicas, sensuales, vivas, búsqueda de la confortabilidad, de los valores de la luz y la sombra. Frente a la arquitectura entendida como planos etéreos, un retorno al valor de los muros, de la masa. Efectivamente, se parte del racionalismo, pero ahora en consonancia con la revisión -bien orgánica, bien post-funcionalista -del mismo, que también se está conjugando en el discurso arquitectónico europeo...."

Arquitecte	Marià Gomà
Aparellador	Josep Monseny
Constructor	Antonio Calvo
Propietari	Antonio Campàs i Elvira Delsams
Any projecte	1960
Any obra	1961-64

16 Dibuix de situació i planta tipus i dades de l'obra

17 Imatges actuals de l'edifici, des del costat oest i est del passeig

EDIFICI CAMPÀS DELSAMS

L'edifici Campàs Delsams se situa entre mitgeres en un petit solar que dóna al passeig de l'estació, via generadora de l'Eixample. La família propietària del solar va encarregar el projecte a Marià Gomà, l'any 1960, amb la intenció d'allotjar-se en la planta primera, ubicar un negoci familiar a la planta baixa i destinar la segona i tercera planta a habitatges per a inquilins.

PRESTIGIAR

El passeig de l'estació havia esdevingut l'avinguda del Caudillo a partir del pla Vilallonga, el 1952, i des de llavors l'Ajuntament n'havia prohibit la construcció de naus i d'edificacions en planta baixa amb l'objectiu de prestigiar l'avinguda. La petita dimensió de la façana d'aquest edifici respecte de la dels solars veïns, en un passeig destinat a acollir edificacions "nobles", constitueix el tret més determinant en la resolució del projecte que Marià Gomà va plantejar a través de nous criteris.

Donada la petita superfície del solar, el projecte planteja un sol habitatge per planta que mantindrà la mateixa configuració en tots els pisos. La planta s'organitza d'una manera ordenada, amb una estructuració a través de murs de càrrega i tres patis. La disposició equilibrada de patis aporten confort a l'interior de l'habitatge i supleixen la mancança de superfície de façana del solar. Al voltant dels dos patis centrals, es disposen la cuina, el bany i les escales. En la franja posterior, se situen dos dormitoris que s'il·luminen i ventilen a través d'un tercer pati, en no disposar de façana a interior d'illa. Les dues estances principals –dormitori i sala d'estar menjador- són les úniques que donen al carrer i agrupen les seves obertures en una mateixa operació que inclou un intencionat balcó triangular. L'edifici acull un local en planta baixa i, en la sotacoberta, un espai de golfa per a instal·lacions i magatzem dels habitatges.

ÚNIC FORAT

El recurs utilitzat per l'arquitecte d'agrupar totes les finestres en un únic forat fa que la façana no aparegui com una sèrie de buits que suggereixen el nombre d'estances que hi ha al darrere. Aquest recurs compositiu anul·la la percepció de la seva petita dimensió a favor d'una imatge unitària i proporcionada.

Pel que fa als materials, en el cos de façana s'utilitza mur d'obra ceràmica vista, excepte en les agulles laterals i llindes de les obertures, que es revesteixen amb plaquetes de gres brillant i fosc. En el balcó triangular l'arquitecte emprà un ampit de mur arrebossat llis i pintat en blanc (fig 17), en un costat, i una

18 Emplaçament i la petita dimensió del solar

19 Planta tipus

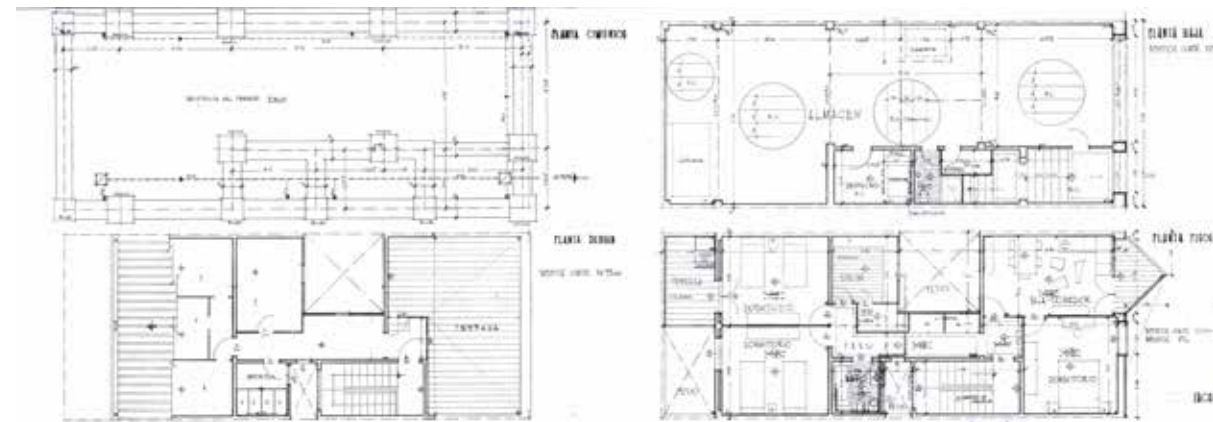

20 Façana i secció

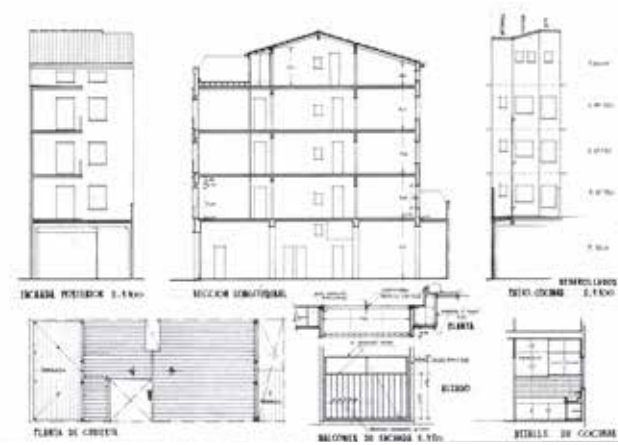
barana de perfils metàl·lics pintats en negre, a l'altre costat. En el remat de l'edifici i en la planta baixa, l'arquitecte també fa ús de peces de pedra tallada calcària. La coberta es inclinada i de teula ceràmica però queda enretirada del pla de façana sense tenir repercussió en la imatge de l'edifici

Mitjançant l'ús dels elements constructius tradicionals, diversos trets compositius fan d'aquesta obra un exercici d'intencionalitat: l'asimetria de la façana, l'agrupació de les obertures en un únic forat, la forma triangular del balcó que defuig de la frontalitat, la utilització diferenciada de barana d'obra o de barrots metàl·lics i l'ús cromàtic dels materials. Tot plegat, formalitza un interessant alçat que testimonia el canvi de concepció en la façana, que havien iniciat els edificis anteriors en aquest indret de ponent.

ASIMETRIA
 FRONTALITAT
 CROMÀTIC

21 Plantes

22 Secció i desenvolupament de les cares dels patis interiors. El dibuix de les baranes i l'estudi de la cuina mostren l'interès pel detall

CASES EN FILERA AL CARRER CADÍ

El conjunt d'habitatges en filera se situa en un solar de l'àrea de l'Eixample limitada pel traçat de les vies del ferrocarril, zona que li concedeix el rang de terreny econòmic. El projecte el va realitzar Damià Solanes, l'any 1961, i va ser encarregat pels germans Grau Cuadrada, inversors forans, amb la finalitat de promoure unes cases en filera de baix preu destinades a la venda. En aquest projecte, l'arquitecte aborda el tema de l'agrupació en filera sota dos premisses: el compromís social de construir habitatges econòmics per viure amb qualitat i el resultat plàstic de l'operació.

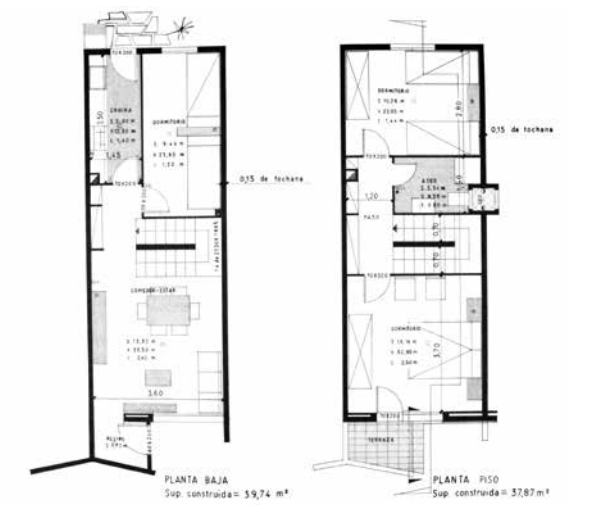
VENDA
COMPROMÍS

El solar de les casetes és allargat i discorre per tota la longitud d'una carrer de nova creació - realitzat amb motiu de la promoció. Aquest carrer divideix una illa de gran dimensió i queda limitat, en els extrems, per dos carrers principals. L'actuació està formada per una filera de trenta cases de dues plantes que es disposen entre mitgeres i per quatre habitatges -dos aparellats en cada extrem- que es separen de la filera central i s'orienten cap als carrers principals. En la filera, l'edificació està enretirada tant de l'alineació de façana com del límit posterior del solar. D'aquesta manera, s'origina un jardí d'accés obert al carrer i un pati al darrera, a sud, assolat per a cada casa.

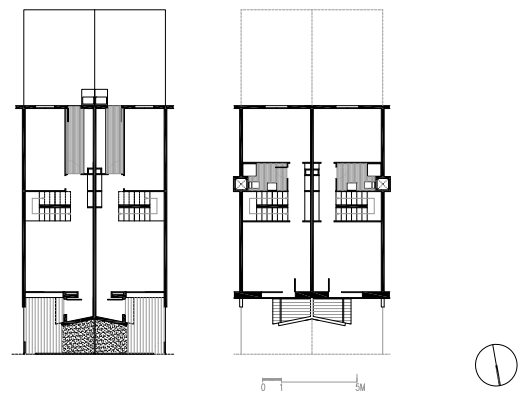
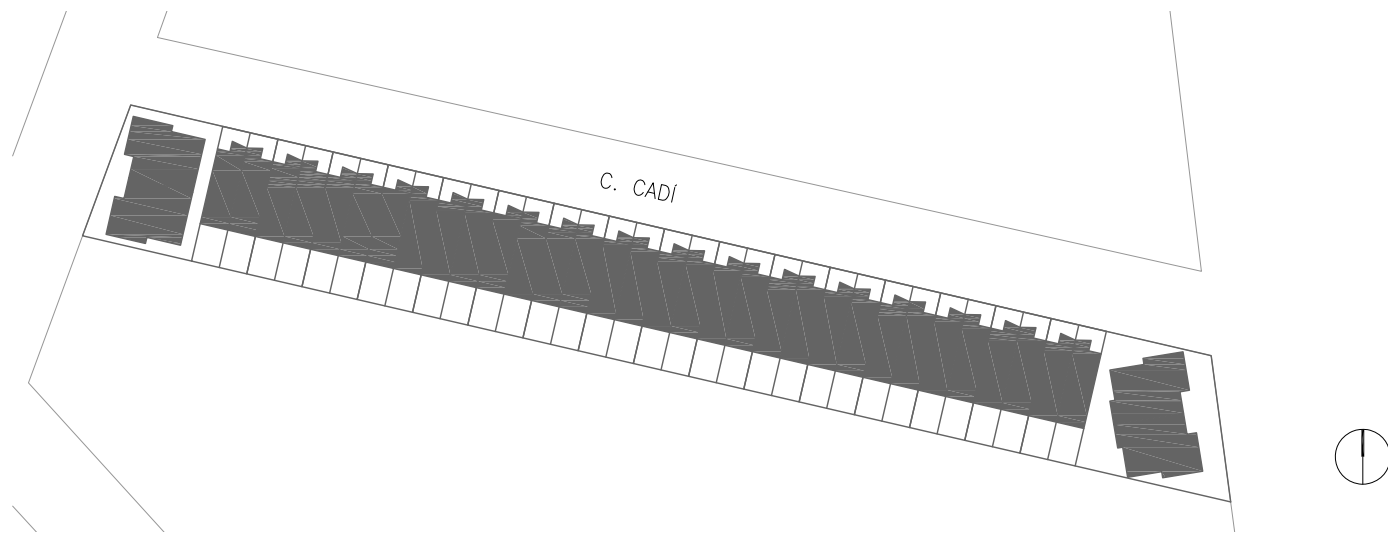
JARDÍ I PATÍ

El mòdul d'habitatge es soluciona amb tres tipologies, en funció de la seva posició en el solar. Les cases en filera responen a la tipologia A i B, d' idèntica composició però amb una lleu variació en la seva amplada, que atorga a la segona una major superfície. La tipologia C, reservada per a les cases aparellades dels xamfrans, és radicalment diferent i respon a una tipologia de "xalet", tal com ho definia el mateix arquitecte en la memòria descriptiva del projecte.

El tipus A i B, es creen a partir d'una crugia d' intereix 3.45 metres i 3.75 metres respectivament, que formen els murs de càrrega perpendiculars a la façana que, alhora, actuen com a mitgera entre habitatges. L'arquitecte organitza la planta a través de la disposició central de l'escala que origina una disposició tranquil·la de les estances amb una repercussió mínima de superfície per als espais de circulació, tal com es pot apreciar en els plànols (fig 25). És interessant destacar el volum en planta baixa, compartit per cada dos habitatges, que s'avança i obliga a un accés tangencial a l'habitatge després de creuar el jardí en diagonal. Aquesta operació, a més, origina una façana amb alternança de volums que es combina, també, amb una alternança, a dalt i a baix, de trams d'obra ceràmica vista i trams de mur arrebossat. D'aquesta

25 Plantas de l'habitatge tipus de les cases en filera

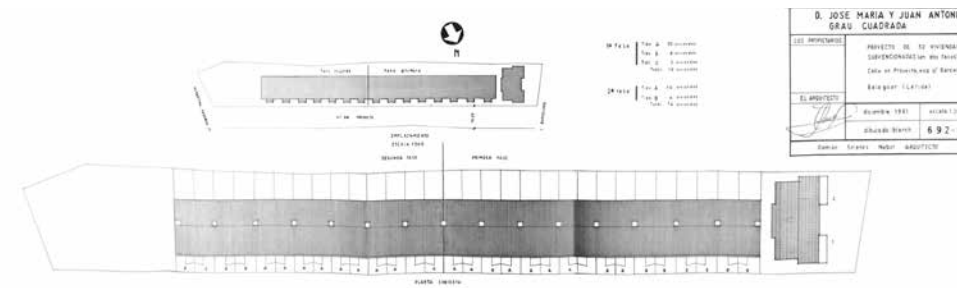

Arquitecte Damià Solanes
Aparellador Federico Letamendi
Constructor Constructores Profitós
Promotor JA i JM Grau Cuadrada
Any projecte 1960
Any obra 1962

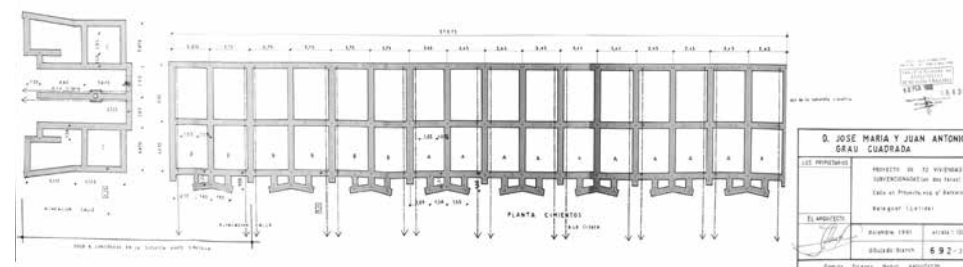
23 Dibuix de situació, planta baixa i planta pis i dades de l'obra

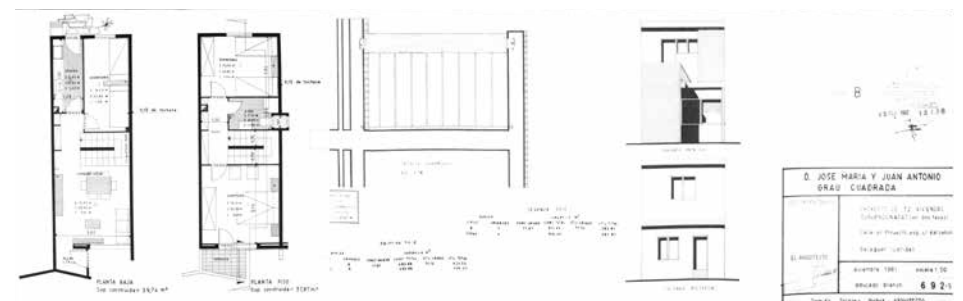
24 Família davant de la seva casa

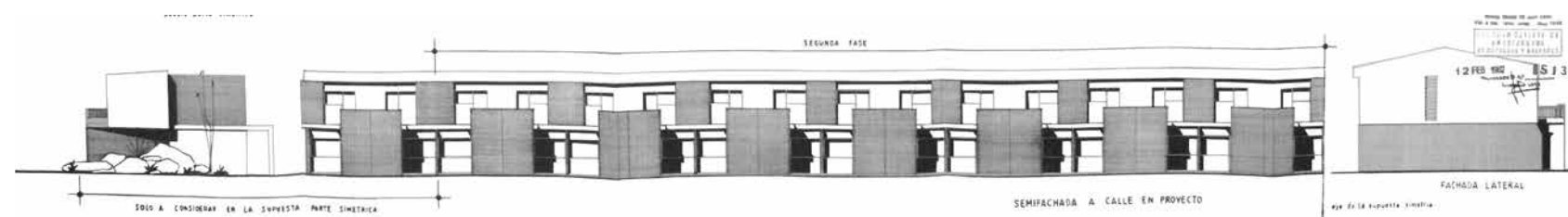
26 Emplaçament

27 Fonaments

28 Habitatge tipus B

29 Alçats del conjunt

manera, l'arquitecte dota al conjunt d'un valor plàstic intencionat: d'una banda, configura un ritme que evita la monotonia d'una façana de llargada considerable i, de l'altra, evita l'aparició d'una línia vertical contínua i repetida que explicaria, clarament, l'amplada minsa de cada habitatge.

L'habitatge tipus C (fig 30), a les dues cantonades del grup, limita el conjunt edificat amb el reconeixement dels dos carrers laterals principals. En aquest cas, s'assigna dues crugies a cada habitatge –de llum 3,98m i 2,65m- formades amb murs de càrrega perpendiculars al carrer, com succeeix en tot el conjunt. La crugia més ampla, on es disposen les estances principals de la casa, s'engrandeix en el seu extrem a través de la flexió del mur cap enfora, en planta baixa, i del voladís lateral, en planta primera. Aquesta operació, a més, provoca un joc atractiu de volums en façana. El programa de la casa és més generós, en ser destinat a un comprador de major poder adquisitiu. En aquest sentit, és curiós que, per primer cop en tots els habitatges que s'han relacionat a la tesi, la casa disposa d'un garatge per al cotxe familiar i es planteja un espai d'estar independent del menjador. També, en aquestes quatre vivendes, Damià Solanes va permetre un major esforç constructiu a l'obra, tal com ho denota la solució de coberta plana i de lleugerament inclinada. El perfil que generen aquestes cobertes, juntament amb la volumetria de la crugia exterior de la casa, concedeixen un valor plàstic a la façana del carrer Cadí. D'aquesta manera, l'obra s'allunya de la imatge figurativa de casa tradicional i ens remet a l'abstracció de la casa Tartera (fig 31).

COTXE FAMILIAR

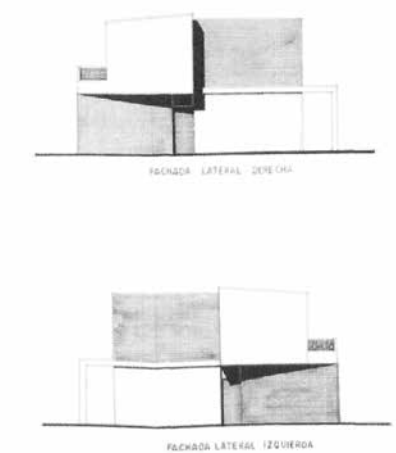
LOCAL

Pel que fa als materials de construcció, Damià Solanes utilitza novament elements de la indústria local: obra ceràmica de totxana o "gero" segons sigui per arrebossar o per deixar vista, biguetes autoportants de formigó prefabricades, fusteries interiors i exteriors de fusta, cobertes inclinades de teula àrab –que no es mostren en façana- i planes de rajola ceràmica.

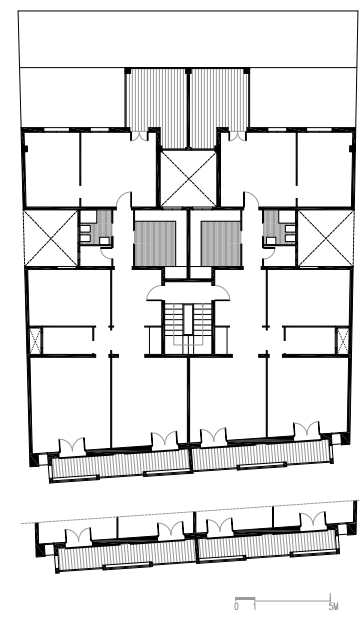
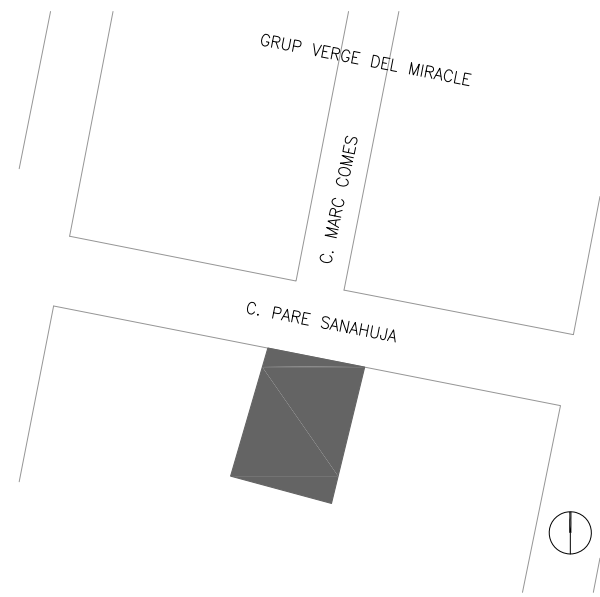
En aquesta obra afloren alguns trets similars a les anteriors obres que expliquen l'adopció d'una nova manera de fer que s'anava instaurant a la ciutat: l'ús de materials tradicionals senzills i econòmics, la confiança en l'ordre i la geometria, la voluntat de simplificar traços, la intencionalitat dels gestos, la funcionalitat de la planta i la consideració de les visuals, assolellament i recorregut. A la vegada, també reconeix una nova visió de la casa amb jardí, influenciada per models foranis que, ara, l'obertura política havia permès que n'arribés la difusió.

30 Plantes de l'habitatge de tipologia C, en cantonada

31 Façanes laterals de l'habitatge de tipologia C, en cantonada. La seva imatge les relaciona amb la de la casa Tartera (fig 6)

33 Imatge actual de la façana de l'edifici amb la gelosia de formigó a primer terme

Arquitecte	Marià Gomà
Aparellador	Josep Monseny
Constructor-promotor	António Calvo
Any projecte	1962
Any obra	1963

32 Dibuix de situació i planta tipus i dades de l'obra

EDIFICI PARE SANAHUJA

L'obra està situada al carrer Pare Sanahuja, a la part central de l'Eixample, i respon a la voluntat d'Antonio Calvo de construir un edifici destinat a la promoció de vuit habitatges d'un cert valor adquisitiu. L'arquitecte, Marià Gomà, va finalitzar el projecte l'any 1962, recent inaugurada la seva etapa a Madrid.

El solar s'ubica en una illa que limita amb el grup Verge del Miracle. L'edifici, de planta baixa i quatre plantes pis, se situa entre mitgeres. La seva façana principal, a nord, dona al carrer Pare Sanahuja, mentre que, la seva façana posterior, a sud, dona a l'interior d'illa. Enfront del solar, hi aboca perpendicularment el carrer Marc Comes, de manera que la façana es converteix en el fons del mateix carrer. L'arquitecte assumeix aquesta condició i exalta l'obra a través del seu treball sobre la façana.

FONS

DOS PELLIS

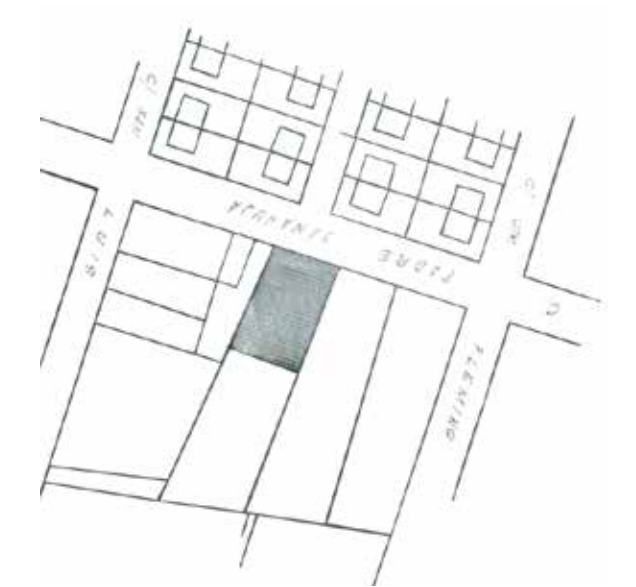
FORMIGÓ

GEOMETRIA

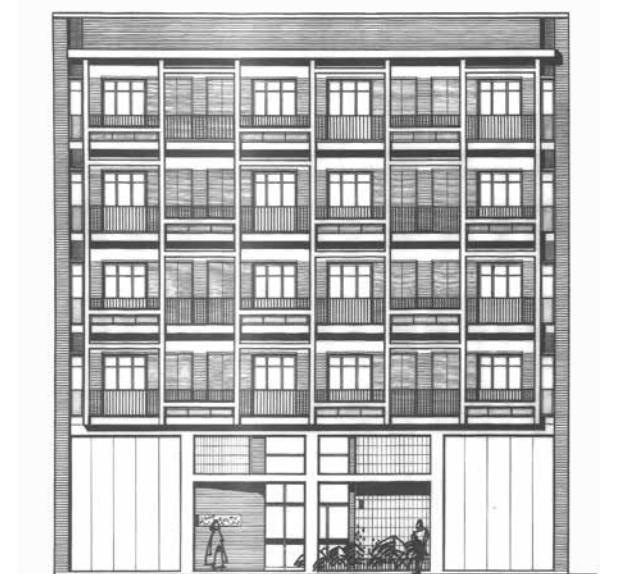
És per això, que cal destacar especialment el desdoblament d'aquesta façana en dues pells (fig 33,34,37) tal com Marià Gomà ja havia assajat al grup Sant Domènec. Així, sobre el tancament de façana convencional d'obra ceràmica vista, l'arquitecte superposa una retícula de formigó que penja dels balcons lineals de l'edifici. La superposició d'ambdues capes dona com a resultat un interessant alçat que materialitza la confiança en la geometria com una mirada moderna cap a l'essència clàssica, no com a generadora d'un repertori d'elements decoratius, sinó d'una composició harmoniosa.

La planta, de dos habitatges de dimensió considerable -al voltant de 150 m² útils- per replà, s'organitza segons l'assolellament, ja que situa les estances principals a la façana posterior, orientades a sud, i la zona de dormitoris, a la part nord, la que dona al carrer. En el centre de la planta, tres patis generosos asseguren la ventilació i la llum de les peces centrals, de manera independent a les cuines i als dormitoris. És merescut ressaltar el tractament del vestíbul de planta baixa (fig 35) que fa de l'accés a l'edifici una transició gradual de l'exterior a l'interior, combinant elements naturals de pedra i vegetació que condueixen fins a l'arrencada de l'escala. La coberta és un terrat pla a la catalana, en el qual tan sols sobresurt el volum que engloba l'escala i un local annex, en el centre de la planta. La nul·la repercussió de la coberta en la visió de l'edifici assegura la netedat del pla de façana que es presenta com un element autònom.

Pel que fa als materials, Marià Gomà va proposar el formigó com a un element digne per deixar vist en la

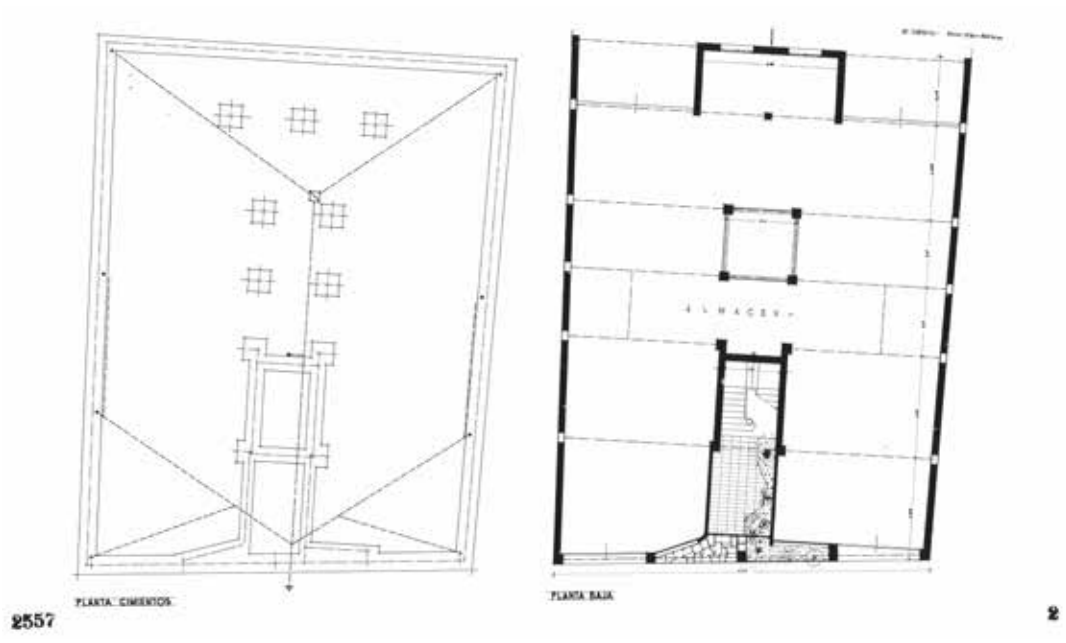

33 Emplaçament

FACIADA PRINCIPAL

34 Dibuix de la façana realitzat per Marià Gomà

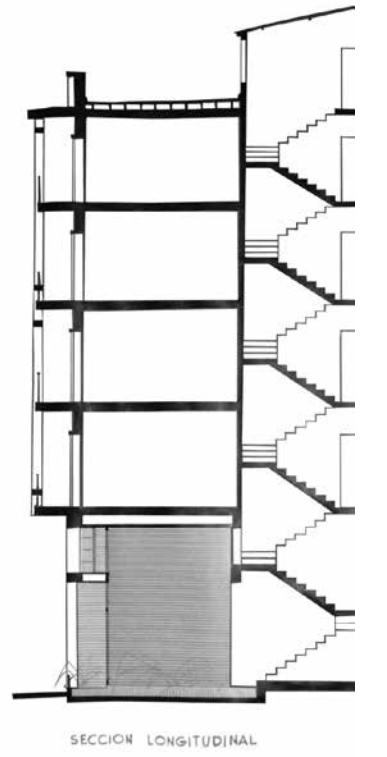

35 Fonaments i planta baixa. El vestíbul introdueix vegetació i pedres irregulars en el paviment

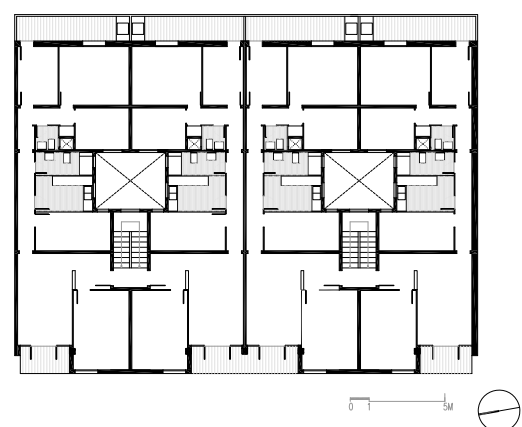
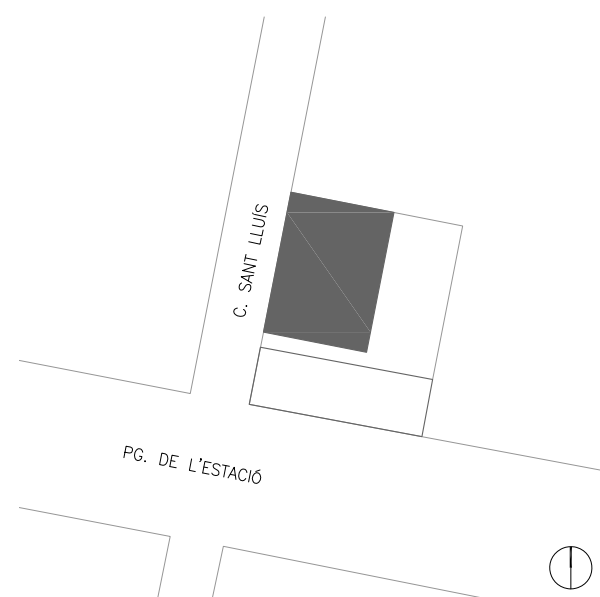

36 Planta primera i planta tipus

façana exterior que constitueix la imatge de l'edifici. Així doncs, els nous preceptes de modernitat arriben de la mà del formigó, amb una retícula esbelta, geomètrica, autònoma i abstracta. A la vegada, l'arquitecte utilitza els materials tradicionals a la pell interior del tancament, com és el mur d'obra ceràmica vista, les llindes d'obra ceràmica arrebossada i pintada i les persianes de fusta de llibret. D'aquesta manera, la imatge de l'edifici Pare Sanahuja es desdobra en dos sistemes constructius que començaven a conviure en aquesta ciutat.

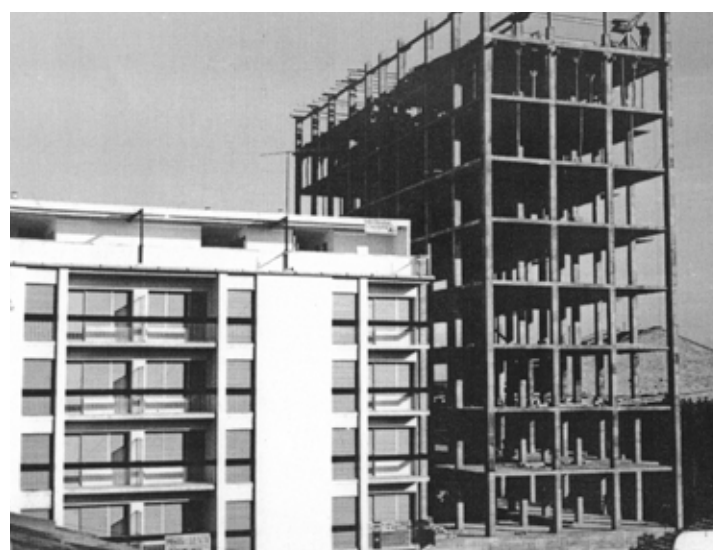

37 Secció del desdoblament de façana

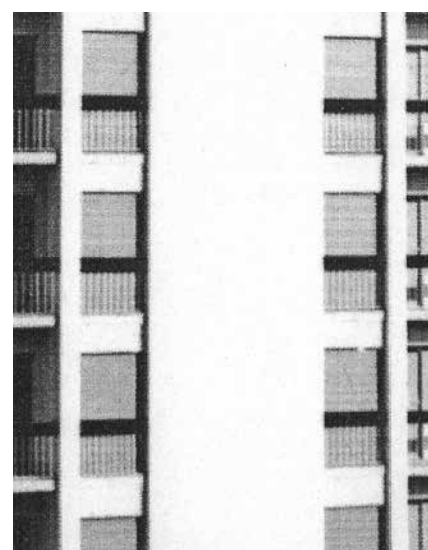

Arquitecte	Damià Solanes
Aparellador	Frederic Letamendi
Constructor-promotor	JA i JM Grau Cuadrada
Any projecte	1963
Any obra	1963

38 Dibuix de situació i planta tipus i dades de l'obra

39 Façana de l'edifici Sant Lluís i estructura en construcció de l'edifici Almatà

40 Parament blanc vertical i passamà negre horitzontal

EDIFICI SANT LLUÍS

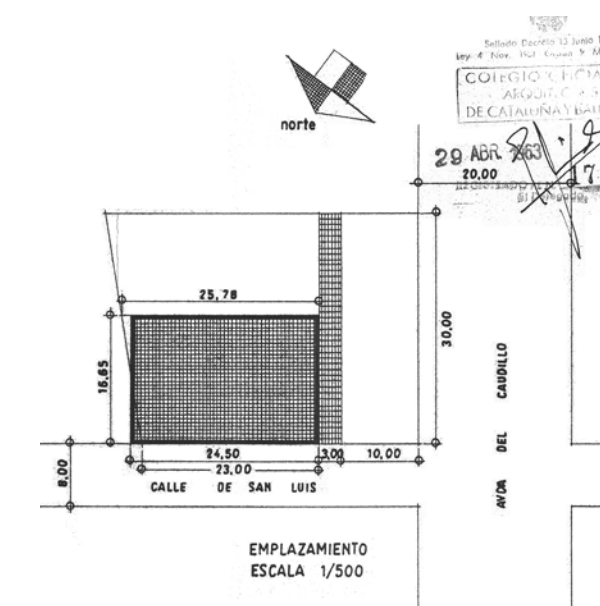
El projecte neix de l'encàrrec d'un conjunt de dos edificis d'habitatges –Sant Lluís i Almatà- destinats a la venda, en un solar en cantonada, situat al xamfrà entre el passeig de l'estació i el carrer sant Lluís. L'edifici que recau sobre el carrer del mateix nom, és el que promouran els germans JM i JA Grau Quadrada, amb la voluntat de construir uns habitatges de valor adquisitiu baix.

Prèviament a definir el projecte, l'arquitecte Damià Solanes regularitza la forma trapezoïdal del solar conjunt (fig 41) i la converteix en un rectangle, on hi defineix el perímetre que atorgarà a cadascun dels dos edificis. D'aquesta manera, proposa dos edificis de planta rectangular, un que donarà al carrer Sant Lluís i, l'altre, al passeig de l'estació, ambdós separats per una androna de tres metres d'amplada.

Així doncs, el punt de partida de l'edifici Sant Lluís és una façana de 24,50 m que dona al mateix carrer, una mitgera veïna a nord, una androna que dona al tester sud i una profunditat considerable -16,65 m-, amb la premissa de resoldre un edifici de quatre habitatges per planta.

MURS L'arquitecte estructura la planta amb murs de càrrega paral·lels al carrer i substitueix l'eix coincident amb la façana per pòrtics de pilars i jàsseres com a preludi de l'adopció d'estructures de pilars en edificis en alçada. Damià Solanes divideix la planta de l'edifici en dues unitats simètriques, on cadascuna disposa d'un nucli d'escala i dos habitatges per replà (fig 42). La planta és funcional i regular. Cada unitat compta amb un pati central generós que compensa la profunditat de l'edificació. Al voltant del pati es disposen l'escala de veïns i, la cuina, els banys i dues habitacions secundàries de cada vivenda. Les crugies extremes, en contacte amb la façana, es reserven per a les estances principals. En l'eix estructural coincident amb la façana al carrer, l'arquitecte substitueix el mur de càrrega per pilars i jàsseres. Així, d'una banda, pot incorporar el vol de façana a la superfície interior de les estances i, de l'altra, pot obrir completament les sales d'estar a les terrasses en voladís. Dins de l'habitatge, destaca l'articulació del rebedor amb la sala d'estar i el despatx a través d'un parament moble que no arriba fins al sostre.

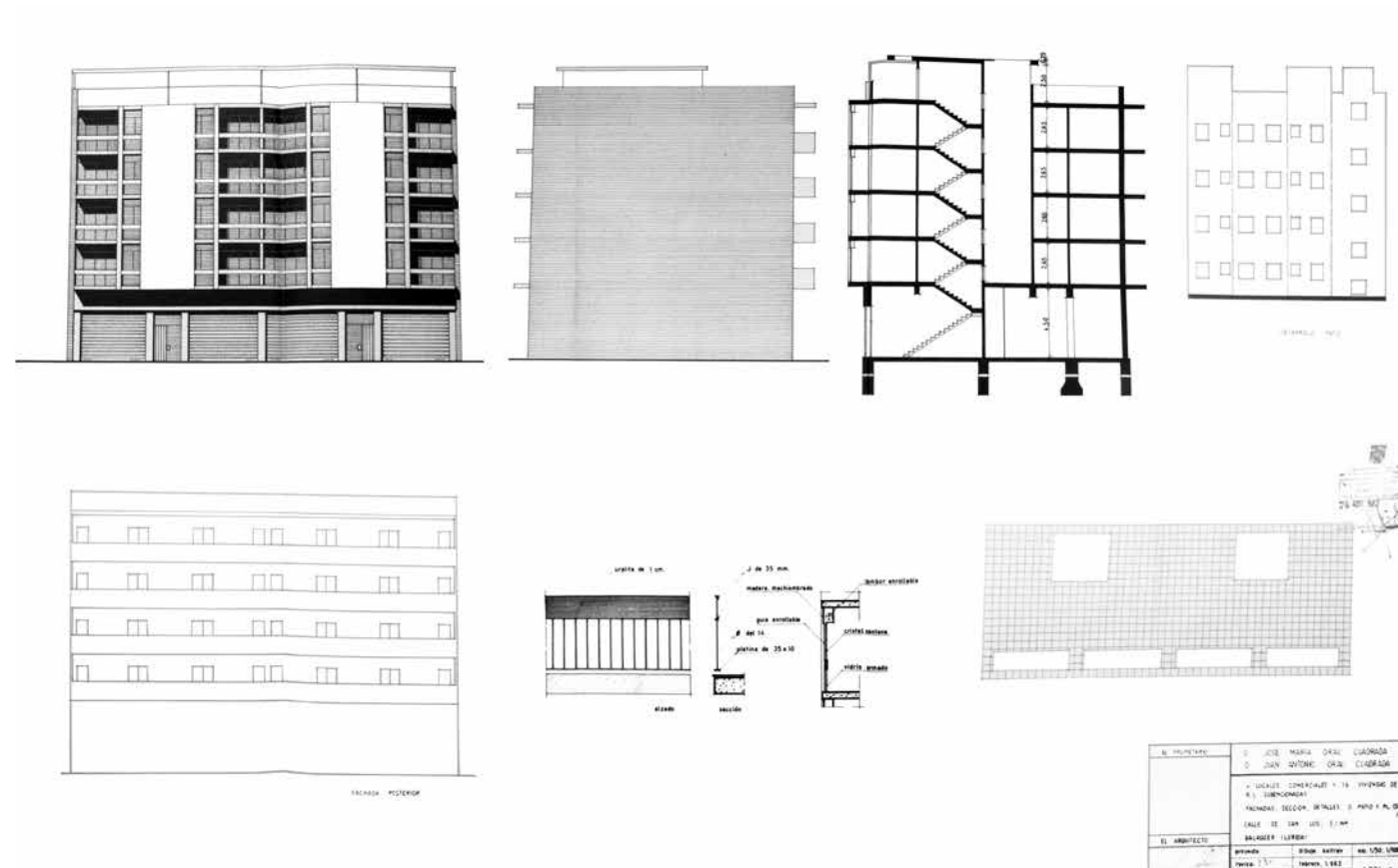
La correcció en planta es transmet formalment a la façana. Aquesta es compon de dues franges verticals revestides de plaqueta de gres de color blanc, que discorren en tota l'alçada sobre el vol de façana.

41 Emplaçament i regularització de solar

42 Planta tipus

43 Plànol de façanes, secció, detalls i coberta

VERTICAL En cada extrem de les franges es disposen unes finestres corregudes, també verticals. Entre aquests paraments, s'alternen les terrasses dels habitatges, que queden doblades sobre l'eix de simetria de la façana. Entre el blanc brillant dels paraments, destaca el color negre de la planxa del passamà ample de les baranes. Tot plegat, resulta un joc atractiu entre paraments blancs verticals, bandes negres horitzontals i ombres reculades.

Els murs blancs queden suspesos sobre la planta baixa, on l'edifici mostra els seus pilars de formigó vist. El tester lateral, que dóna a l'androna amb l'edifici veí, és l'únic mur que arriba fins al terra i mostra amb sinceritat el seu material –totxo massís- sense revestir.

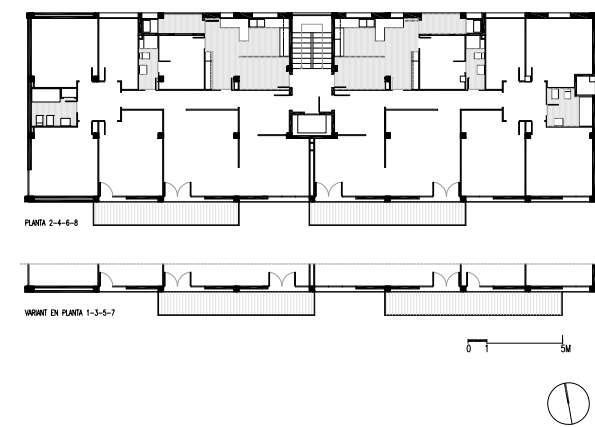
TRIPARTIDA L'arquitecte segueix fidel a la composició tripartida de façana i remarca el remat amb una llosa de formigó suportada per una fina estructura metàl·lica –també simètrica-, que conforma un volum a la coberta, enretirat de façana, per a usos auxiliars de magatzem.

RACIONALISTA Pel que fa als materials de la façana principal, Damià Solanes, en aquest edifici, abandona l'ús de superfícies rugoses i texturades d'obra ceràmica vista i aposta pel revestiment de plaqueta de gres brillant que li atorga una imatge més propera al gust racionalista de plans nets, llisos i monocromàtics. La fina llosa de formigó que remata l'edifici per sobre la coberta, suposa un esforç constructiu per a l'obra que queda justificada per la imatge en escorç que permet la separació amb l'edifici veí, i que converteix la mitgera en una façana més de l'edifici. D'altra banda, cal destacar la planxa de fibrociment de color negre, que utilitza com a passamà de la barana que travessa els forats de finestres i terrasses.

Els trets que caracteritzen aquesta obra són: l'ortogonalitat i la racionalitat de la planta; la geometria en la resolució de l'alçat; l'ús de la simetria; la configuració de la façana a través de plans; la divisió tripartida de façana; i l'ús cromàtic dels materials amb finalitats expressives. Tots ells, tindran continuïtat en el proper edifici, que Damià Solanes projecta en el mateix solar, com un tot unitari.

44 Alçat de façana al carrer Sant Lluís

Arquitecte	Damià Solanes
Aparellador	Frederic Letamendi
Constructor-promotor	Constructors Profitós
Any projecte	1963
Any obra	1964

45 Dibuix de situació i planta tipus i dades de l'obra

46 Edifici Almatà

EDIFICI ALMATÀ

NOBLE L'edifici Almatà segueix la forma rectangular que Damià Solanes li va assignar a l'ordenació anterior conjunta amb l'edifici Sant Lluís. D'aquesta manera, l'obra se situa arran del passeig de l'estació, aquella avinguda "noble", als peus del pont nou. La seva excel·lent ubicació li atorga una condició privilegiada, motiu pel qual, els promotors decideixen destinar-la a un edifici en alçada d'habitatges per a la venda d'alt valor adquisitiu. En aquest cas, el paper de promotor l'assumeixen els germans Profitós i el seu cosí, i d'aquesta manera esdevenen, per primer cop en la relació amb l'arquitecte, clients constructors-promotors.

VISTES En aquest solar en cantonada, Damià Solanes proposa un paral·lelepípede rectangular en testera de nou plantes d'alçada, que es visualitza netament, gràcies a la distància que el separa de l'edifici veí del carrer Sant Lluís. Per una banda, la volumetria de l'edifici el fa destacar sobre el seu entorn. Per l'altra, la seva altura i la seva ubicació proporcionen als seus habitatges unes vistes privilegiades sobre la ciutat. A més, és necessari destacar que és el primer edifici en alçada que supera les cinc plantes i, també, és el primer que es construeix, enterament, amb estructura de pilars de formigó a Balaguer (fig 47).

SIMÈTRIQUES La planta tipus és rectangular - 30x10 m- i conté dues vivendes simètriques respecte l'eix transversal, on se situa el nucli d'escala i ascensor (fig 48). La distribució dels habitatges està molt ben resolta, amb una disposició d'envans que defineixen espais agradables pautats per la retícula de pilars. L'organització de la vivenda és funcional i generosa: zona d'estar i de menjador, zona de dormitoris i banys, i zona de servei amb circulació pròpia i independent, que introdueix la doble circulació a l'habitatge. L'espai de pas és fluid i se separa de l'estar i del menjador a través de mampares de fusta i vidre, que assegurin la visió continuada del sostre i la il·luminació natural en la part interior de la planta.

DOBLE CIRCULACIÓ A la planta baixa (fig 51) es disposen dos locals, un a cada banda del vestibul central, on es manifesta la retícula de pilars de l'edifici. La definició del vestibul es realitza amb dos nivells: un, arran del vial, amb incorporació de vegetació, i, l'altre, arran de l'arrencada d'escala i d'ascensor. Aquí, cal fer un apart per destacar que era el primer ascensor que s'instal·lava a la ciutat i, per tant, un motiu més de prestigi i de modernitat per a l'obra. Aquest segon espai del vestibul, també per primera vegada, conté un àmbit de treball per al porter.

Sobre la coberta, se situa una última planta, sota una llosa de formigó suportada per pilars metàl·lics.

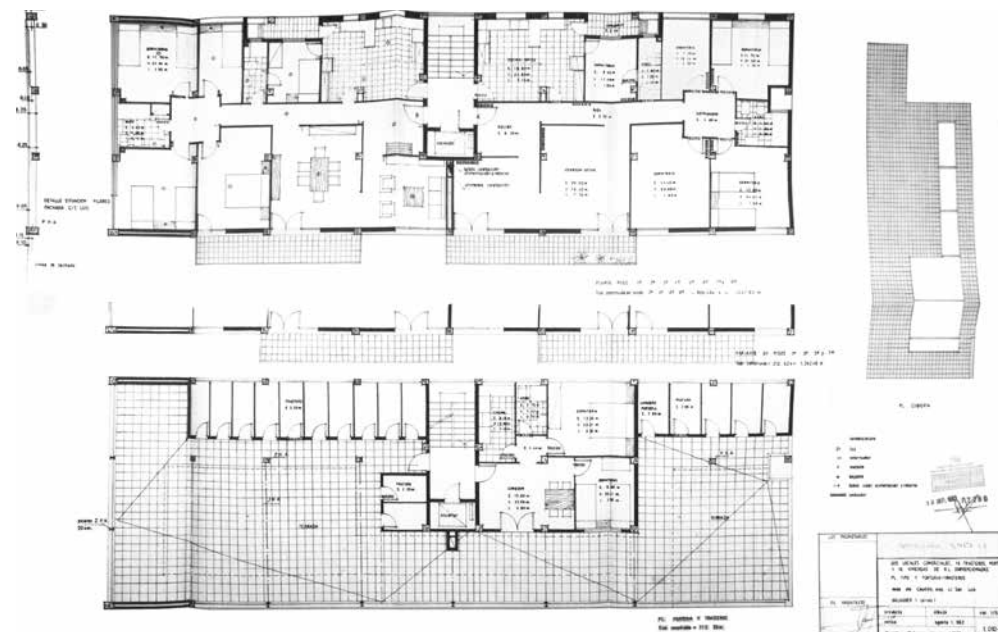
47 L'estructura en construcció. Al fons un passeig encara dessolat que contrasta amb la proposta de l'obra

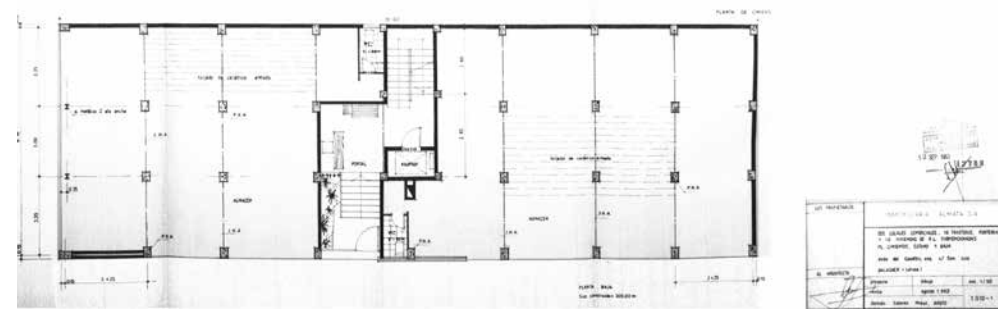
48 Planta tipus amb posició alterna de balcons en les plantes parells i senars

49 Façana al passeig de l'Estació i al carrer Sant Lluís

50 Plànol de planta tipus i de coberta

51 Plànol de planta baixa

Aquesta edificació està enretirada del pla de façana i conté la vivenda del porter i uns espais de magatzem per als habitatges.

Les dues façanes de l'obra que donen al carrer, es presenten com a dos plans autònoms i de característiques diferents (fig 49). La façana principal - la que dona al passeig - està pautada per la retícula dels elements estructurals de formigó - pilars i cantells de forjats- que l'edifici ensenya amb sinceritat, com a mostra de la seva modernitat en abandonar els murs de càrrega en totes les seves plantes. En els panys entre pilars, l'arquitecte alterna les obertures de vidre amb superfícies opaques revestides de plaqueta de gres de color gris clar, amb comunió amb el color del formigó. Sobre aquesta trama se'n superposa una altra: la trama dels balcons a doble alçada, disposats de manera alterna, que trenca la percepció de les vuit alçades i evita la simetria que la planta té a l'interior. Els muntants metàl·lics exteriors, que suporten les baranes i travessen verticalment els voladissos dels balcons, se sumen a aquesta segona trama. El conjunt resulta plàsticament atractiu i, a la vegada, denota una sobrietat adequada al tipus d'obra.

TRAMA

La façana secundària, la testera, es configura amb franges horitzontals revestides de plaqueta de gres de color groc clar. Entre elles, discorre una finestra correguda horitzontal per planta, que esdevé vertical en arribar a l'aresta. D'aquesta manera, l'arquitecte evita que el mur de plaqueta de gres arribi a la cantonada i ressalta, novament, el valor del pla.

La transició entre les dues façanes la realitza amb un parament revestit de pedra a l'extrem de la façana principal, que sobrepassa l'aresta de la cantonada i va des del terra fins a la coberta. Amb aquest parament, l'arquitecte independitza les dues façanes de naturaleses tan diferents.

Els pilars vistos i exempts a la façana de la planta baixa i la llosa de formigó que sobrevola part de la coberta, plantegen, novament, una façana tripartida. Aquest cop, però, l'asimetria del remat, per una banda, i l'asimetria de la retícula dels balcons, per l'altra, atorguen a l'edifici una evident voluntat de modernitat.

TRIPARTIDA

ASIMETRIA

Finalment, els detalls constructius i la posada en obra s'adeqüen a aquesta voluntat de l'edifici: els contrastos cromàtics desapareixen per donar pas a una gamma de colors pàl·lids en gris i groc; els

52 Edifici Almatà i edifici Sant Lluís

paraments de vidre es col·loquen en el mateix pla que el revestiment; i la caixa de persiana s'integra a la perfil·leria, i, així, evita cap efecte possible d'ombra i valora la netedat del pla. Les baranes tenen un ample passamà de material industrial -xapa perforada- per obtenir l'efecte geomètric desitjat en façana i permetre la visió des de l'interior. Tot plegat, li atorga una imatge sòbria, sense estridències -tot i un cert atreviment- i, a la vegada, amb un llenguatge modern.

MODERN

Damià Solanes continua amb els trets propis de l'arquitectura moderna que havia iniciat a l'edifici del carrer sant Lluís però, en aquesta obra, ho fa d'una manera més complexa i en resulta un edifici d'una correcció formal i d'una exquisitat que encara avui perduren.